

Verslonden door de revolutie

Het politieke leven van Sal Santen (1915-1998)

Marcel Menting

Masterscriptie Politieke Geschiedenis

Faculteit der Letteren
Radboud Universiteit Nijmegen

Begeleider: Dr. K. Vossen
Tweede lezer: Drs. M. Derks

Maart 2007

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. De trotskistische beweging. Organisatie en politieke cultuur	9
Het trotskisme en de Vierde Internationale	9
De revolutionaire partij en het partijlid	10
Discipline, homogeniteit en sektarisme	11
Bestrijden van tegenstanders	13
2. Van sociaaldemocraat naar trotskist	15
Joods en rood	15
Politieke wasdom	18
De Sneevlietbeweging	21
Trotskistische oppositie	23
3. Oorlogsleed en verzet	27
Illegaliteit	27
Jodenvervolging	30
Trotskistisch verzet	33
Einde aan de bezetting	35
4. Dienaar van de Vierde Internationale	37
Politiek secretaris en lijsttrekker	37
Intredepolitiek	40
Forens van de wereldrevolutie	42
De intredepolitiek faalt	44
Valsemunters	47
Afscheid van de beweging	49
Slotbeschouwing	52

Lijst met afkortingen	54
Geraadpleegde bronnen	56

Inleiding

In juni 1960 was de Amsterdamse stenograaf en trotskist Sal Santen (1915-1998) voorpaginanieuws in de Nederlandse dagbladen. Samen met de leider van de internationale trotskistische beweging, de Griek Michel Raptis, werd hij verdacht van en een jaar later veroordeeld voor illegale hulp aan het Front de Libération Nationale (FLN), het Algerijnse Bevrijdingsfront. Een groot aantal journalisten kon hun verbazing en opwinding over dit nieuws nauwelijks bedwingen.¹ Waar de obscure trotskisten normaliter vergaderden in achterafzaaltjes en onder schuilnamen als ‘Reisvereniging Oud-West’², traden zij nu plots voor het voetlicht. Uit de eerste berichten bleek zelfs dat deze revolutionair-socialistische beweging al jaren werd aangestuurd vanuit Amsterdam.

22 jaar later haalde Santen, inmiddels schrijver, wederom de voorpagina’s. Ditmaal omdat hij als hoofdpersoon figureerde in de met een Gouden Kalf bekroonde documentaire *Sal Santen rebel* van de cineast Rudolf van den Berg.³ De film toont een oude, rijzige man die zijn levensverhaal vertelt en ondertussen nerveus toeleeft naar een ontmoeting met zijn vroegere vriend Raptis, die hij dan al twintig jaar niet meer heeft gezien of gesproken. Santen blaast het treffen echter kwaad af op het ogenblik dat hij verneemt dat Raptis voor de camera koeltjes over hem heeft gesproken en zei nooit te hebben begrepen waarom hij de trotskistische beweging had verlaten.

De leefwerelden van Raptis en Santen hadden zich in 1967 gescheiden. Na ruim dertig jaar vurig voor de revolutie te hebben geleefd, keerde Santen de trotskistische beweging abrupt de rug toe en was hij schrijver geworden. De oorzaak van Santens afscheid was niet gelegen in een prijsgeven van zijn politieke overtuiging. Zijn leven lang zou hij een onwankelbare trotskist blijven. Santen brak met de trotskistische beweging omdat hij psychisch en lichamelijk was verslonden door het revolutionaire werk, door de verstoorde omgangsvormen binnen extreemlinkse kringen en door een buitengewoon droevige familiegeschiedenis. Zoals hij Raptis naderhand in een brief trachtte te duiden, was de revolutie als een kannibaal voor hem geweest: ‘j’avais compris que je n’étais plus assez “dûr” pour le travail révolutionnaire. Comme a dit le Vieux [Trotski], la Révolution c’est un cannibale, et cette fois mon [temps] était venu pour être englouti.’⁴

Zoals ook voor andere politieke randfiguren geldt, is het niet mogelijk om de invloed aan te wijzen die Sal Santen heeft gehad in de wereldgeschiedenis. Ik denk evenwel niet dat dit hem ongeschikt maakt voor een biografische schets. Santens leven en nalatenschap lenen zich goed voor een verkenning van het Nederlandse trotskisme van 1939 tot 1962 en voor een bestudering van de politieke cultuur binnen

¹ Zie bijvoorbeeld *Het Vrije Volk* 14-6-1960, 22-6-1960.

² Igor Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk. Onstuimige herinneringen* (Amsterdam 1983) 227.

³ *Sal Santen rebel* (1982); zie ook Sal Santen, *Schimmenspel. Filmdagboek* (Amsterdam 1982).

⁴ Sal Santen aan Michel Raptis 4-5-1983 [nooit gearriveerde brief], Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Sal Santen, map 148.

marxistisch-leninistische organisaties. Santen is een product van wat wel de korte twintigste eeuw (1914-1991) wordt genoemd. Zoals velen groeide hij op in de armoede van de crisisjaren, maakte hij de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog aan den lijve mee en zocht hij naar houvast in een extreme politieke ideologie, het marxisme-leninisme. Voor deze generatie revolutionair-socialisten was de wereldrevolutie, zoals de historicus Hobsbawn schrijft, 'iets dat zich tijdens hun leven voltrok'.⁵ Met uiterste toewijding en zelfopoffering strenden zij voor een apocalyptische omwenteling, waaruit een maatschappij zou ontstaan zonder leed, onderdrukking, ongelijkheid en onrechtvaardigheid. In dit opzicht vertelt Santens leven het relaas van wel meer Nederlanders. Uitzonderlijk voor Sal Santen zijn echter het fanatisme en de wanhoop in zijn politieke strijd. Het voerde hem naar de voorste rijen van de trotskistische beweging, maar maakte van zijn leven evenzeer een tragische geschiedenis.

Sal Santen heeft twee levens geleid. De eerste als revolutionair, de tweede als schrijver. In deze scriptie staat zijn leven als revolutionair centraal. Gedurende ruim dertig jaar was Santen politiek actief in groepen die zich ophielden in de radicale marge van de revolutionaire beweging. Dit wekt verbazing omdat de mens die schuilgaat achter deze revolutionair in feite ongeschikt was voor deze harde linkse kringen. Santen was zowel een gelovige trotskist als een notoire twijfelaar. Van karakter was hij evengoed radicaal en hard als onzeker en emotioneel. Dit riep bij mij vragen op. Wat trok Sal Santen in het trotskisme? Wat dreef hem om decennialang te strijden voor een politieke beweging die zo weinig succes kende? Welke rol speelde zijn joodse achtergrond in deze strijd? En waarom nam hij uiteindelijk afscheid van de beweging?

Met het beschrijven van Santens politieke levensverhaal hoop ik daarnaast inzicht te krijgen in de schimmige trotskistische beweging, met name in de naoorlogse verwickelingen van de Nederlandse sectie. Bijzondere aandacht zal daarbij worden besteed aan het totalitaire karakter van de revolutionaire beweging. Communistische partijen waren bijzondere geloofsgemeenschappen. Zij creëerden een subcultuur die kan worden vergeleken met een rijdende trein. Was men eenmaal aan boord, dan versnelde de trein in onbestemde richting en werd het alsmaar moeilijker om nog uit te stappen. Terwijl omgevingen en tijd passeerden, speelde het leven van partijleden zich geheel in de trein af. Ik wil de volgende vragen beantwoorden: Hoe hield de revolutionaire beweging haar volgelingen vast? Welke mechanismen dwongen de buitengewone geestdrift, gehoorzaamheid en opofferingsgezindheid bij partijleden af?

De opzet en omvang van deze biografische schets hebben tot een aantal begrenzings van het onderzoek geleid. Ten eerste methodisch. Ik heb geen gesprekken gevoerd met tijdgenoten of met Santens kinderen. Als gevolg van het grote aantal revolutionair-socialistische periodieken waaraan Sal Santen heeft meegewerkt – maar ook door het ontbreken van jaargangen in diverse collecties en omdat veel artikelen niet met (schuil)naam werden ondertekend – heb ik verder niet al zijn publicaties

⁵ Eric Hobsbawn, *Een eeuw van uitersten: de twintigste eeuw 1914-1991* (4^e druk; Utrecht 2000; oorspronkelijk *Age of extremes: The short twentieth century, 1914-1991* (London 1995)) 92-98, aldaar 94.

systematisch kunnen analyseren. Ten tweede inhoudelijk. Ik heb ervoor gekozen om slechts in hoofdlijnen aandacht te besteden aan de ideologische debatten die de trotskisten voerden. Een inhoudelijke beschrijving vereist een intensieve bestudering van de marxistisch-leninistische theorie. Dat zou in het kader van deze biografische schets te ver voeren en bovendien is het de vraag of deze discussies bij zouden dragen aan de beantwoording van de vraagstelling.

Gedurende het onderzoek voor deze biografische schets van Sal Santen is zowel gebruik gemaakt van primair bronnenmateriaal als van secundaire literatuur. Een zeer belangrijke informatiebron is het persoonlijke archief van Santen, dat sinds het jaar 2000 voor inzage is opengesteld in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Het archief bevat vrijwel alleen documenten van na 1945. Naast persoonlijke correspondentie en documenten van Santen bevindt ook een aanzienlijk gedeelte van de correspondentie van de Revolutionair Communistische Partij (RCP) tussen 1945 en 1952 zich in dit archief. Het IISG is verder in het bezit van een aantal revolutionair-socialistische periodieken dat voor dit onderzoek is gebruikt.

Een tweede belangrijke informatiebron voor deze scriptie zijn Santens egodocumenten. Met name de beschrijving van zijn privéleven voor 1945 en van zijn reis door Zuid-Amerika in 1953 leunt bij een gebrek aan ander bronnenmateriaal sterk op deze bronnen. Maar deze egodocumenten zijn ook waardevol aangezien zij enig licht schijnen op de omgangsvormen binnen de revolutionaire beweging. Voorzichtigheid is evenwel geboden bij het gebruik van autobiografisch materiaal, dat in het geval van Santen bovendien een bijzonder karakter heeft. Gedurende de Tweede Wereldoorlog en na 1962 kwam hij onder psychoanalytische behandeling te staan. In Santens egodocumenten werkt deze confrontatie met zijn diepste emoties sterk door. Zo is het merendeel van zijn oeuvre als schrijver in de eerste plaats autobiografisch van karakter. Hierin toont Santen daarnaast zonder terughoudendheid zijn angsten en twijfels. In deze biografische schets heb ik getracht om, enkele uitzonderingen in citaten daargelaten, enige afstand tot deze introspectie te bewaren. Het geven van psychologiserende beschouwingen behoort noch tot de kerntaken noch tot de voornaamste talenten van de historicus.⁶

Zo is de biografie over Sal Santen van de historicus Ruud Keurentjes, een doctoraalscriptie uit 1981, er naar mijn mening niet in geslaagd om voldoende afstand te bewaren tot deze introspectie. De biografie, waarin ook Santens schrijverschap wordt beschreven, komt analytisch tekort en maakt bovendien een slordige indruk. Het werk bestaat grotendeels uit een aaneenschakeling van lange citaten, die Keurentjes vrijwel kritiekloos ontleent aan gesprekken die hij voerde met Santen of aan diens egodocumenten en andere boeken. Een gevolg hiervan is dat het Keurentjes niet is gelukt om de toon en de inhoud van Santens boeken te overstijgen.

Gezien haar geringe politieke betekenis en de conspiratieve nevelen die haar omhullen is het begrijpelijk dat de trotskistische beweging niet frequent het object was van historisch onderzoek. Het merendeel van de bestaande secundaire literatuur is beschrijvend van karakter. De Amerikaanse

⁶ Hierover Jan Romein, *De biografie. Een inleiding* (Amsterdam 1946); Jan Fontein, *Broeders in bedrog. De biograaf en zijn held* (Amsterdam 1997).

historicus Robert J. Alexander heeft als eerste een poging gedaan om de kennis over het internationale trotskisme te bundelen. Ofschoon de omvang en de reikwijdte van het overzichtswerk *International Trotskyism 1927-1985. A documented analysis of the movement* indrukwekkend zijn, blijft het af en toe vaag op welke bronnen Alexander zijn informatie baseert. Analytisch maakt het boek *Fourth International. The Long March of the Trotskyists* van de Franse auteur Pierre Frank een sterkere indruk. Frank was echter na 1945 een van de hoofdrolspelers in de Vierde Internationale en zijn beschrijving van de trotskistische geschiedenis boet door tendentieuze weergaven aan bruikbaarheid in.

Aan het trotskisme in Nederland tussen 1940 en 1960 zijn tot dusverre vier studies gewijd, alle geschreven in de jaren tachtig van de twintigste eeuw. *Generaals zonder troepen* van de historicus Wim Bot gaat over de verzetsgroep Comité van Revolutionaire Marxisten (CRM). De overige drie werken betreffen doctoraalscripties over het CRM en over de Revolutionair Communistische Partij, hiervan heb ik er slechts één kunnen inzien.⁷ Deze studie is geschreven door de historica Margaret Jacklin. De werken van Bot en Jacklin hebben het karakter van een eerste verkenning en leveren een schat aan details. Hun beknopte studies, met respectievelijk 111 en 119 pagina's, zijn voor een omvangrijk deel gebaseerd op *oral history* en een grondige bestudering van periodieken en pamfletten. Zowel Bot als Jacklin waren politiek actief in de trotskistische beweging.⁸ Dit gebrek aan distantie heeft zich vertaald in een houding ten aanzien van het onderwerp die ik zou willen typeren als te weinig kritisch. Een punt van kritiek ten aanzien van Jacklins scriptie is verder haar eenzijdige invalshoek. Als doelstelling formuleerde zij dat de naoorlogse geschiedenis van de Nederlandse afdeling van de Vierde Internationale boven water moet komen. Door een tekort aan bronnenmateriaal geeft haar scriptie echter geen enkel zicht op de invloed die de Vierde Internationale op de Nederlandse sectie uitoefende. Hierdoor wordt de foutieve suggestie gewekt dat de RCP haar besluiten op autonome wijze nam.

Met uitzondering van het eerste hoofdstuk dient de chronologie als het ordeningsprincipe van deze biografische schets. In een bondig en inleidend eerste hoofdstuk zal aandacht worden geschonken aan wat het trotskisme is, aan hoe de trotskistische beweging was georganiseerd en aan enkele karakteristieke kenmerken van de marxistisch-leninistische politieke cultuur. Dit hoofdstuk wil een verklarend kader bieden voor de bijzondere inspanningen die van een partijlid werden geëist, voor de voortdurende ideologische debatten die de trotskistische beweging teisterden en voor de wijze waarop partijleden elkaar in deze extreemlinkse kringen bejegenden. In de hoofdstukken twee tot en met vier

⁷ De doctoraalscripties die ik niet heb weten te bemachtigen zijn: R. Lubbersen, *Revolutionair socialisme in Nederland tussen oorlog en intrede. De RCP Nederlandse afdeling van de Vierde Internationale, van 1945 tot 1952* [doctoraalscriptie Amsterdam] (1983); P.J. Mol, *De Trotskistische beweging in Nederland 1938-1946* [doctoraalscriptie Nijmegen].

⁸ Bot was lid van de Internationale Kommunistenbond (IKB), een trotskistische groepering die in 1983 werd omgedoopt tot de Socialistische Arbeiderspartij (SAP). Hiervoor: www.iisg.nl/archives/nl/files/b/10729161.php. Jacklin was actief voor de SAP. Hierover Karel ten Haaf (red), *De trotskistenangst van de BVD. Over functie en werking van een geheime dienst in de burgerlijke samenleving. Documentaire* (Amsterdam 2001) 171-175.

wordt vervolgens Santens politieke leven beschreven vanaf zijn geboorte in een armoedig, sociaaldemocratisch nest tot aan zijn breuk met de revolutionaire beweging in 1967.

Tot slot wil ik een woord van dank richten aan de personen die op een of andere wijze een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van deze scriptie. Allereerst dank ik de medewerkers van de studiezaal van het IISG te Amsterdam en van de door mij geraadpleegde bibliotheken. Ik dank verder mijn ouders, die mij de mogelijkheid hebben geboden om de studie naar mijn hart te kiezen. Bijzondere dank ben ik ten slotte verschuldigd aan mijn scriptiebegeleider dr. Koen Vossen en aan mijn medestudenten Louise Hoevenaars, Casper Kirkels en Twan van Lieshout.

De trotskistische beweging. Organisatie en politieke cultuur

Het trotskisme en de Vierde Internationale

Het trotskisme is een vreemdsoortige loot van revolutionair-socialistische stam. Zijn grondlegger Lev Davidovitsj Bronstein, genaamd Trotski, was na Lenin de voornaamste leider van de Russische revolutie en de bolsjewistische partij. Na Lenins dood in 1924 moest hij in een hevige machtsstrijd om het partijleiderschap echter het onderspit delven tegenover Josef Stalin. Trotski werd daarop uit de partij gestoten, verbannen naar een uithoek van de Sovjet-Unie en in 1929 definitief uitgewezen.

De kern van het trotskisme wordt gevormd door Trotski's leer van de 'permanente revolutie', die hij vanaf 1905 uiteenzette in een reeks artikelen. Hierin verwerkte hij Karl Marx' inzicht dat het agrarisch-feodale Rusland onrijp was voor een proletarische revolutie tot een visie waarin de Russische revolutie juist een voortrekkersrol speelde in de totstandkoming van een gefaseerde wereldrevolutie. Trotski voorzag namelijk dat de arbeidersklasse, met medewerking van de boerenstand, in een economisch achterlijk land als Rusland eerder de macht zou kunnen grijpen dan in een land waar het kapitalisme zich in een verder gevorderd stadium bevindt. Gelijktijdig achtte hij de kleine Russische arbeidersklasse niet in staat om zelfstandig een socialistische economie te construeren. Op de lange duur zou zij, zodra de boerenstand haar de rug toekeerde, onherroepelijk 'verpletterd' worden door de kapitalistische contrarevolutie – georganiseerd door de Westerse staten. Trotski verbond het lot van de Russische revolutie daarom met het slagen van de communistische revoluties die zich achtereenvolgens op Europees en mondiaal niveau zouden moeten voltrekken. Zijn permanente revolutie zou haar voltooiing bereiken bij een definitieve overwinning van de socialistische samenleving overal op aarde. De leer van de permanente revolutie geeft een verklaring voor de hartstochtelijke steun die de trotskisten gaven aan alle bevrijdingsbewegingen waar de arbeidersklasse de macht trachtte te veroveren, ook in koloniale of semi-koloniale landen, en voor hun hardnekkige verdediging van de Sovjet-Unie als arbeidersstaat.⁹

Na zijn verbanning verloor Trotski het contact met de – vlot tanende – oppositie in de Sovjet-Unie. Voor de eens zo machtige revolutionair restte weinig meer dan een uitgebreide correspondentie met enkele honderden geïsoleerde geloofsgenoten in de rest van de wereld. Zijn ambitie om binnen de communistische beweging tegenwicht te bieden aan het stalinisme bleef desondanks onbewogen. Dit bleek wel uit Trotski's grootse plannen voor de Vierde Internationale; een georganiseerd verband van trotskistische partijen. Met haar zuivere programma, heldere doelen en middelen was de 'wereldpartij'

⁹ Leo Trotzki, *De permanente of de verraden revolutie. Een keuze uit het werk van Leo Trotzki, samengesteld door Ernest Mandel* (Amsterdam 1971) 49-53; Dmitri Volkogonov, *Trotsky. The Eternal Revolutionary* (London 1996) 196-201; G.H. Sabine en T.L. Thorson, *A History of Political Theory* (Hinsdale 1973) 742-745. Met zijn doctrine van het 'socialisme in één land' nam Stalin in 1925 resoluut stelling tegenover Trotski's leer van de permanente revolutie.

in zijn ogen voorbestemd om de arbeidersklasse naar de wereldrevolutie te leiden. Bovendien bood de Vierde Internationale, in tegenstelling tot de socialistische Eerste (1864-1876) en Tweede (1889-1914) Internationale en de door Stalin beheerste Communistische Internationale (Komintern; 1919-1943), een ‘vlekkeloos blazoen’ en een ‘onvergelijkelijke harding van haar kaders’. Trotski sprak daarom de verwachting uit dat miljoenen arbeiders zich binnen enkele decennia achter de banier van de trotskistische Internationale zouden scharen.¹⁰

In september 1938 werd de Vierde Internationale opgericht. Haar belangrijkste lichaam was het Internationaal Executief Comité (IEC), waarin vertegenwoordigers van een groot aantal nationale secties vergaderden. Omdat het IEC doorgaans slechts eenmaal per jaar samenkwam, berustte de meeste macht in de praktijk bij de acht à tien leden van het Internationaal Secretariaat (IS), en dan in het bijzonder bij haar secretaris en de leden van het Dagelijks Secretariaat – gevestigd in Parijs. Het woord ‘macht’ wekt in deze context evenwel een onjuiste indruk. De Vierde Internationale kon nooit aan Trotski’s verwachtingen voldoen. Vanaf haar oprichting bestond zij uit amper levensvatbare trotskistische partijen. Op geen enkel moment in de geschiedenis wisten de trotskisten bovendien aansluiting te vinden bij de arbeidersklasse of vormden zij een werkelijke bedreiging voor de bestaande orde. De totstandkoming van de Vierde Internationale moet dan ook bovenal worden begrepen als een laatste uiting van Trotski’s onvermogen om, zoals zijn Russische biograaf Volkogonov schrijft, te accepteren ‘that the time of his meteoric rise had passed and that his brainchild was stillborn’.¹¹

De revolutionaire partij en het partijlid

De organisatie van de Vierde Internationale was nagenoeg gelijk aan die van de Komintern. Zowel de stalinistische als de trotskistische communisten beriepen zich omtrent de grondslagen en de opbouw van de revolutionaire partij op het marxisme-leninisme, de door de Russische revolutionair Lenin verder uitgewerkte interpretatie van het dialectisch materialisme van Karl Marx. Communisme is in zijn meest eenvoudige definitie het economische stelsel of de politieke leer die ten grondslag ligt aan het ideaal van gelijkheid in een samenleving en de veronderstelling dat machtsverhoudingen worden bepaald door het bezit van de productiemiddelen. In de regel wordt communisme evenwel gelijkgesteld met het marxisme-leninisme; de dominante vorm van communisme in de twintigste eeuw. Het marxisme-leninisme is niet louter een politieke leerstelling maar een complete filosofie en denkwijze. Nagenoeg alle historische gebeurtenissen, sociale ontwikkelingen als ook het menselijk gedrag verkrijgen een plaats en betekenis binnen de marxistische wereldbeschouwing. Deze levensvisie vormde de ideologische basis voor een in Nederland kleine en min of meer afgesloten

¹⁰ Trotski, *De permanente of de verraden revolutie*, 250-262, vooral 253, 262; Volkogonov, *Trotsky*, 398-401.

¹¹ Volkogonov, *Trotsky*, 406-407.

morele gemeenschap, die zich ook qua organisaties, tradities, gedragsregels en toekomstverwachtingen onderscheidde van de rest van de maatschappij.

Een van de voornaamste kenmerken van het marxisme-leninisme is dat het voorziet in een centrale rol voor de revolutionaire partij.¹² Dit vloeit voort uit de door Lenin in 1902 geuite overtuiging dat de socialistische revolutie zich niet spontaan kan voltrekken, maar geleid zou moeten worden door een krachtige voorhoede van beroepsrevolutionairen. Gewapend met Marx' leer van het wetenschappelijk socialisme moesten deze stoottroepen de arbeidersklasse het 'objectief juiste pad' naar de bevrijding van de mensheid wijzen en dwaalsporen bestrijden. Om uitvoering te geven aan deze historische missie stelde de revolutionaire partij hoge eisen aan haar leden. De keuze van een partijlid voor het marxisme-leninisme was niet uitsluitend een keuze voor een ideaal of partij, maar evenzeer een keuze voor een zeer exclusieve en verplichtende levenswijze. Waarden als opofferingsgezindheid, gehoorzaamheid, discipline en onderlinge solidariteit stonden daarbij centraal. Kenmerkend is ook dat er geen onderscheid werd gemaakt tussen politiek en persoonlijke zaken. In de praktijk werd van een partijlid bijvoorbeeld verwacht dat deze op zijn of haar werk vooropliep bij stakingen en bij het organiseren van 'cellen' voor de partij. In zijn vrije tijd behoorde een revolutionair-socialist daarnaast actief te zijn in partij- en vakbondswerk, en zelfs zijn naaste omgeving bestond doorgaans alleen uit kameraden die hij kende uit de beweging. De revolutionaire partij vormde het absolute richtpunt in de levens van zijn leden. Bij uittreding of roeyement uit dit geïsoleerde milieu kwamen velen derhalve voor een zware beproeving te staan. Op treffende wijze schrijft de Franse politicoloog Duverger: 'Le quitter, c'est abandonner ses raisons de vivre, c'est rompre avec la totalité de soi-même, c'est faire en soi le vide et de désert, car le parti remplit tout.'¹³

Discipline, homogeniteit en sektarisme

Met het oog op een krachtige, homogene en gesloten organisatie waren marxistisch-leninistische partijen zeer gecentraliseerd en gedisciplineerd. De ruimte voor individuele keuzes was klein; het partijlid diende de doctrine en besluiten van de revolutionaire partij in zijn geheel te onderschrijven of anders de partij te verlaten. Het democratisch centralistische organisatiebeginsel is zeer typerend voor deze dictatoriale mentaliteit. Discussie was slechts mogelijk tot het moment waarop binnen de partijleiding een meerderheidsbesluit tot stand kwam. Naderhand werden de genomen beslissingen als bindend beoordeeld en dienden zij met discipline en actieve medewerking door alle leden te worden uitgevoerd.

¹² Hierover Gerrit Voerman, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale 1919-1930* (Amsterdam-Antwerpen 2001) 454-467; Maurice Duverger, *Les partis politiques* (10^e druk; Z.P. 1976) 182-189, 253-258. De Franse politicoloog Duverger definieert de communistische partij als een totalitaire politieke partij omdat deze voor haar leden geen onderscheid toestaat tussen een publiek en een privaat leven. In beide gevallen domineert de partij.

¹³ Duverger, *Les partis politiques*, 188.

Felle aversie ten opzichte van oppositie en sektarisme – hieronder versta ik de neiging of het streven zich in ideologisch ‘zuivere’ sekten af te scheiden of afgescheiden te houden – is een direct gevolg van het hameren op een sterke partij, op discipline en homogeniteit. Ook binnen de trotskistische beweging vormde het hekelen en bestrijden van oppositie en sektarisme een vast agendapunt. Deze scheldpartijen zijn opmerkelijk omdat juist de trotskisten uitblonken in sektarisch gekijf. Met weinig gevoel voor zelfkritiek schreven de Nederlandse trotskisten van het Comité van Revolutionaire Marxisten (CRM) – een zeer kleine verzetsgroep die in het derde hoofdstuk zal worden behandeld – , bijvoorbeeld na afloop van de Tweede Wereldoorlog:

‘Betweters zijn een vervelend slag mensen, die men eerder in ultra-linkse sectetjes pleegt te vinden dan in groepen, wier grondslagen de basis vormen voor de toekomstige revolutionaire beweging van het proletariaat.’¹⁴

De trotskistische beweging zou meer dan andere communistische stromingen worden verscheurd door ideologische scherpslijperij en een chronische splitsingkoorts. De factoren die aan dit dogmatisme en sektarisme ten grondslag liggen zullen hier geordend worden rond twee hoofdoorzaken.

Vanzelfsprekend gedijt dogmatisme en sektarisme wanneer veel ideologische haarklovers zich binnen één organisatie verzamelen. Op dit punt onderscheidde de trotskistische beweging zich in het bijzonder van andere revolutionair-socialistische stromingen. Een historische ontwikkeling ligt hieraan ten grondslag. In de geschiedenis van het socialisme gelastte een vlot veranderende werkelijkheid de marxisten om hun leerstelling keer op keer aan kritiek te onderwerpen. Onafgebroken leidde dit tot confrontaties tussen revisionisten en dogmatici. Liever getalsmatig klein dan ideologisch onrein, kwamen de dogmatici in opstand tegen elke wijziging die zou kunnen leiden tot een verzwakking van het revolutionaire karakter van de socialistische beweging. Zij waren derhalve de initiatiefnemers van vele oppositionele tendensen en partijscheuringen. Maar ook de geringe tolerantie en de in veel landen sterk reformistische oriëntering van de sociaaldemocratie droegen bij aan de cultuur van dogmatisme en sektarisme. Veelvuldig werden linkse minderheidsgroepen geïsoleerd en op deze wijze gedwongen om een bestaan buiten de brede beweging te zoeken. De splijting van de Nederlandse arbeidersbeweging in een sociaaldemocratische kern en een communistisch smaldeel is hier een voorbeeld van. Dat juist het trotskisme decennialang een grote aantrekkingskracht uitoefende op ideologische haarklovers, kan verklaard worden uit haar theoretische aanpak. De trotskisten, onophoudelijk geïsoleerd van de massa en klein van aantal, werkten namelijk niet van de werkelijkheid naar de marxistische theorie, maar van de theorie naar de werkelijkheid. Zeer typerend voor haar dogmatische en sektarische karakter noemde bijvoorbeeld de Nederlandse vooroorlogse sectie van de Vierde Internationale, de Groep Bolsjewiki-Leninisten (GBL) – een organisatie die in de hoofdstukken 2 en 3 zal worden beschreven – , haar tweewekelijkse orgaan *De enige weg*. Dit verbeten vasthouden aan de doctrine vormde een rijke voedingsbodem voor scheurmakers. Naargelang

¹⁴ *De rode oktober. Uitgave van het Comité van Revolutionaire Marxisten (C.R.M.)* 45 (half mei 1945), 5.

de theoretische analyses van de trotskisten in de loop der jaren in een groeiend contrast kwamen te staan met de praktijk, rezen er twijfels omtrent de juistheid van de interpretaties. Dit leverde bittere ideologische gevechten op, waarbij verschillende groepen elkaar driftig met citaten van Marx, Lenin en Trotski om de oren sloegen.

De numerieke zwakte van de trotskistische Vierde Internationale en de hieraan verbonden nationale secties bespoedigde het verdere uiteenvallen van de beweging. Voor vele dissidenten was de betekenis van de wereldpartij zo gering, dat zij weinig belemmeringen zagen om na meningsverschillen hun strijd buiten de beweging voort te zetten. Ruzies werden door de afwezigheid van compromissen en bestuursverantwoordelijkheid derhalve frequent naar aanleiding van secundaire zaken op de spits gedreven. Zo kon het binnen het enge trotskistische milieu gebeuren dat veel conflicten en daaropvolgende scheuringen van persoonlijke aard waren. Daarnaast kan ook van de veelheid aan excentrieke figuren – waaronder veelal notoire scheurmakers – die zich binnen de trotskistische organisaties bewogen, worden verklaard vanuit de numerieke zwakte van de Vierde Internationale en de hieraan verbonden nationale secties. Zij vonden juist hier politiek onderdak omdat de trotskisten vanwege hun kleine kader en aanhang minder veeleisend konden zijn bij het selecteren van hun leden dan wenselijk was. Tot slot zorgde de zwakte van de beweging ervoor dat bijzonder veel werk neerkwam op de schouders van enkelen, hetgeen eveneens herhaaldelijk tot spanningen en conflicten leidde.

Bestrijden van tegenstanders

Net zoals oppositionele stromingen binnen de partij werden tegengegaan, streden de marxisten-leninisten tegen personen en organisaties die afweken van de eigen politieke lijn. Kenmerkend voor de communisten was daarbij dat de strijd ten opzichte van tegenstanders binnen de arbeidersbeweging doorgaans omvangrijker en feller van aard was dan het verzet tegenover daadwerkelijke ‘klassenvijanden’. Het vaststellen van scherpe grenzen aan de eigen groep had als voornaamste doel om de eigen denkrichting binnen de versplinterde revolutionair-socialistische beweging van een verheven identiteit te voorzien. Zo schrijft de historicus Te Velde dat het religieuze element van een politieke partij, naast haar zingevende kenmerk, schuilt in haar vermogen om een eigen gemeenschap binnen de samenleving af te grenzen en zo van een identiteit te voorzien. De communistische partij noemt hij daarbij als ‘wellicht het voorbeeld waar men de effecten van de partij als een religieuze “morele gemeenschap” het scherpst ziet en [waar] het duidelijkst de bijna letterlijk pathologische kanten ervan aangewezen kunnen worden’.¹⁵

¹⁵ H. te Velde, ‘Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis’, *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* 106-123, aldaar 113-114. Raadpleegbaar als elektronische bron: <http://www.rug.nl/dnpp/jaarboek>.

Bij het compromitteren van de opposenten binnen de arbeidersbeweging werden dan ook weinig middelen geschuwd. De geheime dienst van de Sovjet-Unie was voor de Tweede Wereldoorlog zelfs succesvol geïnfiltreerd in de trotskistische beweging en beging, om de machtsbasis van partij- en staatsleider Stalin te versterken, een groot aantal politieke moorden onder Trotski's aanhang. Ook Trotski zelf werd uiteindelijk een slachtoffer van de stalinistische terreur. Na zijn uitwijzing in 1929 verbleef hij in Turkije, Frankrijk, Noorwegen en Mexico, waar hij in 1940 werd vermoord.¹⁶ Naast deze georganiseerde mensenjacht stond ook de stalinistische propagandamachine onafgebroken in het teken van Trotski's vermeende verraad aan de revolutie. Trotskisten werden stevast getypeerd als aartsvijanden van de Sovjet-Unie en als handlangers van het fascisme. De meeste stalinisten zouden pas decennia later ondervinden dat de tegenstellingen met de trotskisten niet zo zwart-wit waren. Henk Gortzak, die in 1958 geroyeerd werd als lid van de Communistische Partij van Nederland (CPN), merkte in zijn herinneringen bijvoorbeeld op:

'Zo maakte ik voor het eerst kennis met de door mij vroeger zo bestreden trotskisten. (...) Die ontmoetingen (en soms samenwerking) maakten voor mij deel uit van een geestelijk reinigings- en rijpingsproces. Ik zou de trotskisten gaan beschouwen als medestanders, met uitgangspunten die sterk met de mijne overeenkomen, en niet langer als de politieke avonturiers waarvoor ik ze in mijn stalinistische periode aanzag.'¹⁷

De conclusie van dit hoofdstuk luidt dat strijden en lijden binnen de revolutionair-socialistische gemeenschap hand in hand gingen. Het lidmaatschap van een marxistisch-leninistische partij was zeer exclusief, verplichtend en hard. Voortdurend moesten partijleden zich bewijzen in ijver en gehoorzaamheid. Tekenen van zwakte werden daarbij herkend als blijk van ongeschiktheid en de marxist-leninist nam gedurende zijn politieke leven zodoende afscheid van vele kameraden.

¹⁶ Volkogonov, *Trotsky*, 398-399.

¹⁷ Henk Gortzak, *Hoop zonder illusies. Memoires van een communist* (Amsterdam 1985) 376-377. Gortzak voerde onder andere gesprekken met Sal Santen, die de hoop koesterde dat ex-CPN'ers zich bij de trotskisten zouden aansluiten. Zie ook: Sal Santen aan Henk Gortzak 13-5-1958, IISG, Archief Sal Santen, map 7.

Van sociaaldemocraat naar trotskist

‘De eerste wereldoorlog was precies een jaar oud toen ik geboren werd, en rustig zouden de tijden mijn leven lang niet meer worden. Bij mij thuis heerste nog een betrekkelijke welvaart, omdat het neutrale Nederland voordeel trok uit de massamoord over de grenzen, maar in 1918 stortte Duitsland ineen, en mijn vader ging failliet. Armoede deed zijn intrede in ons gezin en wilde tijdens mijn jeugd niet meer wijken.’¹⁸

1918 was voor het Amsterdamse schoenmakersgezin Santen een ongelukkig jaar.¹⁹ Barend Santen, de vader van Sal Santen, had een partij oorlogsveters ingekocht, maar als resultaat van de Duitse capitulatie bleek hij onverhoeds in onverkoopbare handel te hebben geïnvesteerd. Begin 1922 volgde het faillissement, waarbij beslag werd gelegd op de woning en het pakhuis aan de Tweede Bloemdwarsstraat 16 in de Jordaan. Het gezin viel tijdelijk uit elkaar. Sal(omon), die op 3 augustus 1915 was geboren, werd samen met zijn broertje Maurits gedurende vier maanden bij een oom en tante ondergebracht. Zijn oudere zusje Sara logeerde met vader en moeder bij opa en oma Santen in de Foeliedwarsstraat, in de oude Jodenbuurt.²⁰

Joods en rood

Zo keerde Barend Santen noodgedwongen terug naar de buurt die hij als jongeman had willen ontvluchten. Een vlucht voor de aldaar heersende armoede, maar in zekere zin ook voor het jodendom. Evenals een grote groep Amsterdamse joden, was het merendeel van de familie werkzaam in de veredelingsindustrie. De opa van Sal Santen vond bijvoorbeeld emplooi als sigarenmaker, terwijl een oom van beroep diamantbewerker was. Zij leidden een onzeker bestaan omdat de veredelingsindustrie nauw was verweven met de aanvoer van de haven. Wanneer deze aanvoer in tijden van economische neergang stokte, volgde voor een grote groep arbeiders vrijwel direct ontslag en bijgevolg het verval in armoede. In tegenstelling tot andere grote Europese steden oefende het socialisme in Amsterdam daarom een grote aantrekkingskracht uit op een omvangrijk deel van de joodse populatie. Deze groep zou vanaf het einde van de negentiende eeuw hoofdzakelijk in de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) belanden. Een ontwikkeling die werd gestimuleerd door de voortrekkersrol die de joodse vakbondsleider en politicus Henri Polak vervulde. In de SDAP – Polak behoorde in 1894

¹⁸ Sal Santen, *Poste-restante rood: een politieke trilogie* (Amsterdam 1986) 9. *Poste-restante rood* is een bundeling van drie boeken: *Sneevliet, rebel*, 25-124; *De Rode Burcht*, 125-186; en *¡Adiós Compañeros!*, 187-416.

¹⁹ Het gezin bestond uit: Barend Santen, geb. 4-7-1887; Sientje Menko, geb. 22-5-1886; Sara, geb. 1-9-1913; Salomon, geb. 3-8-1915; en Maurits, geb. 8-12-1916. Bevolkingsregister Gemeentearchief Amsterdam (GAA). Van 1892 tot 1939 werd de bevolkingsregistratie bijgehouden op gezinskaarten.

²⁰ Jaar van faillissement en verandering woonadres gebaseerd op gezinskaart Barend Santen in het bevolkingsregister GAA. Zie voor faillissement en uiteenvallen van het gezin: Sal Santen, *Deze vijandige wereld. Schetsen* (Amsterdam 1972) 23-25; Sal Santen, *Heden kijkdag: roman* (Amsterdam 1987) 18-22.

tot de oprichters, de zogenaamde Twaalf Apostelen – van Amsterdam was jood-zijn zelfs zo gewoon dat deze arbeiders geen afscheid behoeften te nemen van de joodse cultuur, ofschoon het lidmaatschap door tijdgenoten wel werd beschouwd als een breuk met het jodendom. Maar deze joodse arbeiders hadden toen reeds geleerd dat, om met de woorden van opa Santen te spreken, de joodse godsdienst alleen voor rijke mensen is. ‘Die kunnen het zich veroorloven om naar de sjoel [synagoge] te gaan op sjabbes [Sabbat, de zevende dag van de joodse week] en op al die feestdagen, om kosjer te eten, om ja, om wat niet...’²¹ Naast het financiële aspect werden deze arbeiders evenzeer afgestoten door de sterk standsbepaalde en paternalistische atmosfeer binnen de joodse kerkgenootschappen. Voor hen bood de socia-listische arbeidersbeweging een alternatief geloof en organisatieverband.

De breuk met het geloof gekoppeld aan een sociaaldemocratisch beschavingsoffensief, dat van de arbeider een ‘moderne’, geschoolde werkman wilde maken, leidde ertoe dat steeds meer joodse arbeiders zich rond de eeuwwisseling uitspraken voor assimilatie met niet-joden – de oriëntatie op de Nederlandse samenleving als geheel (en niet enkel op de sociaaldemocratische zuil) heeft ervoor gezorgd dat deze integratie een sterk burgerlijk karakter behield. Verderaf leven van de oude Jodenhoek werd daarbij doorgaans gewaardeerd als een stap voorwaarts. Alhoewel het in de loop van de negentiende eeuw voor joden steeds gangbaarder was geworden om zich met de rest van de bevolking te vermengen, bleef het niettemin een grote stap om buiten de vertrouwde omgeving in niet-joodse buurten te gaan wonen. Hier waren zij immers geïsoleerd van het joodse leven en stuitten zij op de grenzen die de niet-joodse meerderheid door middel van discriminatie en antisemitisme stelde aan de integratie van de joodse minderheid. Deze stap voorwaarts ging bijgevolg gepaard met veel twijfel en onzekerheid. De historica Selma Leydesdorff schrijft dat de spanning tussen het isolement en de wens te assimileren enerzijds en het onvermogen dat te doen anderzijds bij sommige joden in de niet-joodse buurten zelfs leidde tot identiteitsproblemen en tot wisselende vormen van gedrag ten opzichte van het jodendom.²² Deze spanning zou het gezin van Barend Santen aan den lijve ondervinden.

Binnen het huishouden was de moeder van Sal Santen, Sientje Menko, de enige die nog in God geloofde.²³ Toch was er binnen het gezin sprake van een (onbewuste) doorwerking van de joodse tradities, weliswaar ontdaan van de religieuze betekenis. Ofschoon Barend en Sientje hun kinderen geen godsdienstige opvoeding gaven, stond het gezin bijvoorbeeld wel ingeschreven bij de Nederlands-Israëlitische Gemeente – Sal Santen liet zich uitschrijven op de dag dat hij meerderjarig werd. Ook hadden zij Sal en Maurits na hun geboorte laten besnijden en de jongens kregen – met financiële steun van het schoolbestuur – korte tijd godsdienstonderwijs op een joodse school. Als peuter was Santen daarentegen eveneens naar een christelijk bewaarschooltje in de Jordaan gegaan.

²¹ Sal Santen, *De kortste weg: verhalen* (Amsterdam 1979) 88-89. Zie voor de relatie tussen het Amsterdamse, joodse proletariaat en de sociaaldemocratie: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995) 278-282; Selma Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987) 72-91.

²² Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 61-66, 135-189. Zie ook Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de joden*, 247-310.

²³ Sal Santen, *Jullie is jodenvolk* (2^e druk; Amsterdam 1980) 60, 88; Santen, *Heden kijkdag*, 48.

Deze halfslachtigheden, gepaard met de politieke overtuiging van opa en vader waarbij het jodendom werd geïdentificeerd met rijkdom en deftigheid, droegen bij tot de kritische en problematische houding die Santen reeds als jongen tegenover het jood-zijn aannam. Zo schaamde hij zich ervoor besneden te zijn en was hij voortdurend bang om voor jood te worden uitgescholden.²⁴ Zijn latere keuze voor het internationalistische communisme kan zelfs beschouwd worden als een uiterste poging om erkend te worden als gelijkwaardig en ‘arbeider’ in plaats van als jood.²⁵

Met zijn joodse herkomst werd Sal Santen pas daadwerkelijk geconfronteerd toen het gezin in een niet-joodse buurt ging wonen. Na twee maanden een gemeubileerde etage aan de Plantage Doklaan 40 nabij Artis te hebben gehuurd, verhuisde het gezin van Barend Santen in september 1922 naar de Zonneweg 30 in Tuindorp Oostzaan, Amsterdam-Noord. De financiële ruimte voor de verhuizing was geschapen doordat Barend Santen enige maanden in Duitsland was gaan werken.²⁶ Het nieuwe onderkomen bestond uit een poortwoning met zeven kamers, waarvan er een werd ingericht als schoenmakerswerkplaats. Spelend op straat tussen de niet-joden, de gojem, werd Sal Santen direct uitgescholden voor smoesie, joodje. Dit was een compleet nieuwe ervaring voor hem, waar hij dan ook niet mee wist om te gaan. Onmiddellijk riep zijn vader hem daarop naar binnen. ‘Dat laat je je niet meer zeggen, versta je? Je moet je niet voor jood laten uitschelden. Als hij dat weer doet geef je hem een pak slaag.’²⁷ Zo leerde Santen te vechten. Maar het maakte hem ook bang en onzeker, met als gevolg dat hij extra zijn best deed om door anderen aardig te worden gevonden. Te meer omdat zijn enigszins autoritaire vader, in zijn verlangen om te assimileren, zich heftig verzette wanneer zijn kinderen zich in kwade bewoordingen over niet-joden uitspraken.²⁸

Hoewel het gezin voortdurend in geldgebrek verkeerde, stimuleerden Barend en Sientje Santen hun kinderen verder te leren en de kansen op een beter leven te grijpen die zij zelf niet hadden gekregen. Een zware klap kreeg het gezin te verwerken toen in 1927 bij de eerstgeborene Sara tuberculose werd vastgesteld. Zij kon zeer goed leren, reeds op haar tiende levensjaar verliet ze als beste leerling de lagere school. Naar de mulo aangezien ze nog te jong was voor de hbs. Samen met Sal, die op twaalfjarige leeftijd naar de driejarige hbs in de Da Costastraat ging, reisde ze elke dag van Tuindorp Oostzaan naar het centrum. Zowel in geestelijk als financieel opzicht wierp Sara’s ziekte een schaduw over het gezin. Geld voor het ziekenfonds was er bijvoorbeeld reeds enige tijd niet meer geweest, waardoor Sara niet bijtijds naar een dokter had kunnen gaan. Haar ouders verweten dit zichzelf en deden tegelijkertijd alles in hun kunnen om het herstel van Sara te bespoedigen. Hieruit volgde onder andere een vertrek uit Tuindorp Oostzaan. In oktober 1929 verhuisde het gezin naar het

²⁴ Sal Santen, *Saartje gebakken botje* (Haarlem 1983) 87-88, 139-140; Santen, *De kortste weg*, 35; Santen, *Jullie is jodenvolk*, 31; Santen, *Heden kijkdag*, 13-14; Sal Santen, *De B van bemazzel. Roman* (Amsterdam 1989) 8-9. Het lidmaatschap van de Joodse Gemeente was een voorwaarde om begraven te mogen worden op een joodse begraafplaats.

²⁵ Zie hierover ook Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de joden*, 282.

²⁶ Santen, *Deze vijandige wereld*, 29. Voor wijziging woonadres en bijbehorende data zie gezinskaart Barend Santen in het bevolkingsregister GAA.

²⁷ Santen, *Jullie is jodenvolk*, 11-12.

²⁸ Santen, *De kortste weg*, 38.

Henriëtte Ronnerplein in de Pijp, alwaar zij een appartement op de tweede verdieping betrokken. Sara was toen reeds voor herstel opgenomen in het kindersanatorium in Hooglaren. Ondanks de schijn van verbetering overleed Sals zuster hier op 19 november 1929.²⁹

Politieke wasdom

‘Als ons soort mensen niet voor zijn belangen opkomt, wie zal het dan doen’, antwoordde de vader van Sal Santen als hem gevraagd werd waarom hij bij verkiezingen trouw op de SDAP stemde. In tegenstelling tot opa Santen zou Barend nooit lid van de partij worden. Wel was hij, in de gedaante van afdelingssecretaris, een actief lid van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling.³⁰ Binnen dit instituut, dat in 1924 tot stand kwam, kreeg het eerder genoemde beschavingsoffensief van de SDAP en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) een concrete uitwerking. Op lokaal niveau werd beoogd om de arbeider via het aanbieden van allerlei scholingsactiviteiten op te leiden tot een ‘moderne werkmán’, terwijl op plaatselijke kaderscholen en de arbeidershogeschool te Beekbergen de vorming plaatsvond van het kader van de sociaaldemocratische beweging.³¹

De keuze voor de sociaaldemocratie was voor de jonge Sal Santen als telg uit een rood nest vanzelfsprekend. Dit betekende evenwel niet dat hij zich als twaalfjarige onmiddellijk vol geestdrift aanmeldde voor de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), de jeugdorganisatie van de SDAP en het NVV. Voor een buitenstaander als Sal Santen zagen de kleding en de dansjes van de AJC-jeugd er namelijk maar kinderachtig uit. Toch zou het dragen van de Rode-Valkenbloes hem al vlot na zijn toetreding met grote trots vervullen en zelfs het volksdansen op een Paaskamp bleek, na enige reserves te hebben overwonnen, veel aangenamer dan verwacht.³² Het lidmaatschap van de AJC was dan ook niet zomaar een lidmaatschap, zoals de jonge AJC’ers werd voorgehouden, het was het deel uitmaken van ‘de elite van de arbeidersjeugd’.³³ En daarbij paste een exclusieve, allesomvattende levensstijl en grote verantwoordelijkheid. Zo leerden de AJC’ers het gevecht aan te gaan met de ‘burgerlijke egoïst’ in zichzelf en zich te verzetten tegen het bestaan van de ‘gemakzuchtigen en banale genotzoekers van onze beschaving in verval’. Primitief genot als drinken, snoepen, mode en uitgaan waren voor hen taboe. Daarvoor in de plaats kwam een hang naar discipline, kuisheid en soberheid. Het genot van de AJC’er diende te bestaan uit het gezamenlijk maken van natuurwandelingen, een gedeelde

²⁹ Voor Sara en haar overlijden zie o.a.: Santen, *Jullie is jodenvolk*, 61, 69-94; Santen, *Saartje gebakken botje*, 7-97; Santen, *De kortste weg*, 99-100, 106-107. Voor de datum van overlijden: ‘Uitreksel uit het bevolkingsregister van Amsterdam’ 21-2-1964, IISG, Archief Sal Santen, map 188.

³⁰ Santen, *Heden kijkdag*, 48-49 (citaat); Santen, *Jullie is jodenvolk*, 59.

³¹ H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het Rode Vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1880 tot 1940* (2^e druk; ’s-Gravenhage 1969) 143-144.

³² Santen, *Jullie is jodenvolk*, 59, 72. Voor zijn belevenissen op een AJC-Paaskamp: Sal Santen, *Stormvogels. Roman* (Amsterdam 1976) 9-32. Deze tekst is in een gewijzigde versie opgenomen in: Santen, *Heden kijkdag*, 114-132.

³³ Santen, *Heden kijkdag*, 126.

kledingcode en ‘nieuwe’ ontspanningsvormen als volksdansen.³⁴ Dit genoegen was slechts twee jaar aan Sal Santen besteed. Na de dood van Sara en de verhuizing naar een andere wijk stapte hij uit de AJC.

In 1930, een klein jaar nadat de New Yorkse beurskrach een nieuwe economische crisis had ingeleid, betrad Santen de arbeidsmarkt. In de AJC was hij gevormd tot een vurige aanhanger van de sociaaldemocratie. Geweld was hem bijvoorbeeld een gruwel en meer dan eens verweet hij zijn broer, een driftkop, misprijzend dat deze met zijn gedrag voorbestemd was een communist te worden.³⁵ En zoals het een goede sociaaldemocraat past meldde Santen zich nog op zijn eerste werkdag, hij was met de driejarige hbs op zak aangenomen als jongste bediende op een im- en exportkantoor, aan als aspirant-lid bij een vakbond.³⁶ Voor haar jonge leden had de ‘Algemeene Nederlandsche Bond van Handels- en Kantoorbedienden’, dat bij het NVV was aangesloten, in 1929 eigen jeugdgroepen opgericht.³⁷ Juist op het moment van Santens intrede in het toch al sterk gepolitiseerde milieu van de vakbondsjeugd ontkiemde binnen de sociaaldemocratie een splijtend generatieconflict. Een ‘zoekende’ jonge generatie, die hard werd getroffen door de economische crisis, keek verwonderd en ontevreden toe hoe de arbeidersbeweging wanhopig naar een antwoord zocht op de massawerkloosheid en de opkomst van het fascisme. Dit maakte hen gevoelig voor de gezwollen retoriek van de linkse oppositie binnen de SDAP, die zich in deze periode organiseerde rond het discussieorgaan *De Socialist*. In tegenstelling tot de partijleiding en de vakbeweging hield deze linkervleugel vast aan het schema van de marxistische leer. Aan de hand hiervan, zo verzuchtte de oppositie, kon de economische crisis immers eenvoudig worden uitgelegd als een laatste stuiptrekking van het kapitalisme. Om het proletariaat bijtijds op de naderende revolutie voor te bereiden, drong de oppositie daarom bij de partijleiding aan op radicale, buitenparlementaire actie.³⁸

In de vakbondsjeugd vond Santen de politieke leerschool die hem zou begeleiden in zijn eerste schreden naar het revolutionair-socialisme. Via de sociaal-economische studieclub van de vakbondsjeugd volgde bijvoorbeeld een eerste kennismaking met marxistische lectuur, zoals de geschriften van de Duitse revolutionair-socialiste Rosa Luxemburg. Wezenlijker is echter dat Santen zonder de vakbondsjeugd niet de overstap zou hebben gemaakt naar de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP).³⁹ De oprichting van deze partij volgde een dag nadat de linkse oppositie op 27 maart

³⁴ G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Assen 1961) 173-195.

³⁵ Santen, *Poste-restante rood*, 12.

³⁶ Sal Santen, *Kinderdief: roman* (Amsterdam 1988) 21; Santen, *Deze vijandige wereld*, 43. Voor zijn aanstelling op een im- en exportkantoor zie ook: Getuigschrift van Firma B.E. Benjamin 1-5-1931, IISG, Archief Sal Santen, map 133. In deze map bevindt zich ook zijn (zeer matige) eindrapport van de hbs 27-6-1930.

³⁷ Bob Reinalda, *Onze strijd. De vakorganisatie van handels- en kantoorbedienden in Nederland 1859-1942* (Nijmegen 1981) 150-151.

³⁸ Voor een analyse van het generatieconflict: Peter Jan Knegtman, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939* (Amsterdam 1989) 52-55.

³⁹ Santen, *Kinderdief*, 47-50. Over de oprichting van de OSP: Menno Eekman en Herman Pietersson, *Linksocialisme tussen de wereldoorlogen. Twee studies* (Amsterdam 1987) 15-20; Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 87-89.

1932, middels een verschijningsverbod van haar discussieorgaan, monddood was gemaakt door het SDAP-congres. In de beginselverklaring van de linkssocialistische OSP stond een terugkeer naar de marxistische beginselen centraal en de partij verklaarde met gebruikmaking van zowel parlementaire als buitenparlementaire strijd de politieke macht te willen veroveren. Daarbij werd in theorie zelfs de revolutie niet geschuwd. Santen, inmiddels werkzaam als correspondent op een deurwaarderskantoor, was daartoe nog allerminst bereid.

‘Tranen komen mij in de ogen. Een scheuring heb ik nooit gewild. Met mijn hele wezen ben ik gebonden aan de SDAP, de partij van opa, de partij van de familie, van mij net zo goed. Maar bijna al mijn vrienden uit de vakbondsjeugd gaan mee naar de OSP. (...) Dan, met hangende pootjes, ook Sal Santen, die nog geen achttien jaar oud is, en als aspirant-lid wordt aanvaard.’⁴⁰

De strijd voor het socialisme was geen ‘stukwerk’, maar een ernstig karwei voor het hele leven. Links- en revolutionair-socialistische organisaties verlangden van hun leden daarom onvoorwaardelijke toewijding en inzet – zie het eerste hoofdstuk. Santen ondervond dit als lid van het Socialistisch Jeugd Verbond (SJV), de jeugdorganisatie van de OSP. Zijn vrije tijd kwam, behoudens de energie die hij stak in de avondschool van de vakbond, geheel in het teken te staan van demonstreren, colporter en het leveren van allerlei hand- en spandiensten voor de beweging. Santen was daarbij extra fanatiek omdat hij zijn partijgenoten wilde tonen dat zijn betrekking als correspondent op een deurwaarderskantoor – steeds be kroop hem het gevoel dat hij als kleinburger voor een klassenvijand werkte – geen invloed had op zijn idealen.⁴¹

De geestdrift binnen de gelederen van het SJV en de OSP bekoelde evenwel snel nadat de vooraanstaande OSP’ers Jacques De Kadt en Sal Tas na het Jordaanoproer in juli 1934 uitweken naar het buitenland. Na jaren van verhitte barricaderetoriek was het voor de SJV-jongeren een grote ontgoocheling dat zij juist op een moment van sociale onrust door de eigen partij-ideologen in woord en daad werden verlaten.⁴² Aansluitend liep dan ook de een na de ander weg. In hun zoektocht naar nieuw politiek onderdak kwamen de jongeren voor een tweesprong te staan. Terwijl een grote groep terugkeerde naar de SDAP, zetten Santen en de overgebleven SJV’ers koers naar revolutionair-socialistisch vaarwater. Want anticiperend op een fusie tussen de moederpartijen, respectievelijk de OSP en de Revolutionair Socialistische Partij (RSP) die op 2 en 3 maart 1935 de Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij (RSAP) oprichtten, koos het SJV voor een samengaan met de

⁴⁰ Santen, *Kinderdief*, 50.

⁴¹ Ibidem, 48-49, 56-63. Op pagina 37-38 van *Poste-restante rood* citeert Santen Henk Sneevliet als volgt: ‘Ik wou alleen zeggen dat de revolutie geen stukwerk is, maar een karwei voor het hele leven.’ Voor zijn aanstelling op een deurwaarderskantoor zie: Getuigschrift van I. Harshagen & J. van Garderen Gerechtsdeurwaarders 15-7-1938, IISG, Archief Sal Santen, map 133. In deze map bevinden zich ook diverse diploma’s stenografie en handelscorrespondentie die Sal tussen juli 1931 en juli 1939 aan de avondschool behaalde.

⁴² Vossen, *Vrij vissen*, 91-93.

Revolutionaire Jeugd Bond (RJB). Het gezamenlijke ledental van het Revolutionair Socialistisch Jeugdverbond (RSJV) kwam niet boven de 500.⁴³

De Sneevlietbeweging

Onzekerheid was een belangrijke karaktereigenschap van Sal Santen. Dit werd nog eens versterkt door het opgroeien in de jaren dertig, een decennium van crisis en toenemende oorlogsdreiging. Het politiek idealisme en activisme bood daarentegen evenwicht. Hieruit kan worden verklaard waarom Santen – kort na zijn toetreding tot de OSP – een leidraad voor het leven zocht en vond in de persoon en de ideeën van de Russische revolutionair Trotski. Trotski voorzag een klein deel van de geradicaliseerde jongeren van zekerheden. Zo verklaarde hij het aan de macht komen van het nationaalsocialisme in Duitsland, ‘de grootste nederlaag in de geschiedenis van de arbeidersbeweging’, uit het falen van de sociaaldemocratie en de Komintern. Enkel de nog op te richten Vierde Internationale zou nieuwe overwinningen voor de socialistische beweging kunnen voorbereiden. Hierin voorzag Trotski een belangrijke rol voor de meest onderdrukte volkslagen en de nieuwe generaties: hij sprak trots over de Internationale van de achttienjarigen. Voor de eveneens achttienjarige Santen voelde de kennismaking met Trotski’s doordachte en consistente analyses en profetieën als een openbaring. Het zou resulteren in een levenslange en onvoorwaardelijke bewondering voor de door Stalin verbannen bolsjewiek.⁴⁴

Ter voorbereiding van de Vierde Internationale hadden meerdere aan Trotski gelieerde partijen zich begin jaren dertig verenigd in de Internationale Kommunistische Liga (IKL). Ook de RSP sloot zich in 1933 onder voorwaarden aan. Hoewel het lidmaatschap in de praktijk weinig zou voorstellen, wilde de RSP met het oog op een afwijkend standpunt in verschillende kwesties zich namelijk niet geheel aan de IKL conformeren.⁴⁵ Dit standpunt verraadt dat de RSP en later de RSAP niet kunnen worden gekarakteriseerd als trotskistische partijen. Deze organisaties waren niet rond de persoon en het denken van Trotski geformeerd, maar rond Henk Sneevliet.⁴⁶ Als wegbereider van het Indonesische en Chinese communisme had Sneevliet voor de Eerste Wereldoorlog en in de eerste jaren van de Komintern aan de zijde van Lenin, Trotski en Rosa Luxemburg gestreden. Een klein deel van de Nederlandse communisten droeg deze pionier daarom op handen – de hoofdstroom, gevormd door de Communistische Partij van Holland (CPH) die de stalinistische koers van de Komintern volgde, bestreed Sneevliet daarentegen als ‘trotskistisch agent’. De machtsbasis van de RSP en RSAP was met name geconcentreerd rond het Nationaal Arbeidssecretariaat (NAS), de oude syndicalistische

⁴³ Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 316-319; Eekman en Pieteresson, *Linkssocialisme*, 137-138.

⁴⁴ Santen, *Kinderdief*, 55. Zie ook Michel Pablo en Fritjof Tichelman, *Geschiedenis van de Vierde Internationale* (Z.P. Z.J. [1974]) 6-7. Over de profetieën van Trotski: Volkogonov, *Trotsky*, 410-416. Met zijn voorspellingen zat Trotski er dikwijls volkomen naast, maar sommige bleken achteraf ook buitengewoon accuraat. Zie bijvoorbeeld zijn uitspraken over het verloop van de Tweede Wereldoorlog en de toekomst van de Sovjet-Unie.

⁴⁵ Max Perthus, *Henk Sneevliet. Revolutionair-socialist in Europa en Azië* (Nijmegen 1976) 365.

⁴⁶ De historicus Pieteresson noemt de organisatie van de RSAP rond Sneevliet ‘paternalistisch centralistisch’. Als gevolg hiervan was er binnen de partij weinig ruimte voor meningsverschillen. Eekman en Pieteresson, *Linkssocialisme*, 183. Over Sneevliet zie onder andere Perthus, *Henk Sneevliet* en Tichelman, *Henk Sneevliet*.

vakcentrale waarvan Sneevliet de voorzitter was. Het syndicalisme is een stroming in de vakbeweging, ontstaan omstreeks 1900, die zich verzette tegen de centralisatie in de socialistische beweging in het algemeen en tegen de reformistisch-parlementaristische tendens in de sociaaldemocratie in het bijzonder. Naar de visie van de syndicalisten moest het zwaartepunt van de revolutionaire strijd bij economische strijdorganisaties (vakbonden) en directe actie liggen, uitmondend in een algemene staking waarmee direct een socialistische samenleving zou worden gevestigd die is gebaseerd op vakbondsfederaties en op het onmiddellijk afsterven van de staat. Een deel van de NAS-aanhang, de zuivere syndicalisten, weigerde dan ook bij verkiezingen een stem uit te brengen op Sneevliets politieke partijen, de RSP en RSAP.

Ofschoon Sneevliet zich nauw verwant voelde met het trotskisme, verschilde hij met Trotski van opvatting over de taken van de revolutionaire partij en de vorm die de Vierde Internationale diende te krijgen. Sneevliets vakbondspolitiek druiste bijvoorbeeld lijnrecht in tegen de strategie van Trotski, die juist was gericht op het versterken van massavakbonden zoals de Nederlandse NVV. Voor Trotski en de hopeloos verdeelde trotskisten binnen de RSP en later de RSAP vormde het syndicalistische NAS daarom een steen des aanstoets. Mede als gevolg hiervan raakte de relatie tussen Trotski en Sneevliet in de loop van 1936 gebrouilleerd.⁴⁷ Rancuneus schreef Trotski in 1938:

‘Sectarische pogingen om kleine “revolutionaire” vakbondjes te vormen of in stand te houden, als een soort verkleinde uitgave van de partij, betekenen het afzien van de strijd voor de leiding van de arbeidersklasse. Het is noodzakelijk deze onwrikbare regel in te stellen: zelf-isolatie van de massa, die een capitulatie inhoudt en neerkomt op het verraden van de revolutie, is onverenigbaar met het lidmaatschap van de Vierde Internationale. Tegelijkertijd verwerpt en veroordeelt de Vierde Internationale resoluut het vakbondsfetisjisme, dat evenzeer kenmerkend is voor bepaalde vakbondsmilitanten en syndicalisten.’⁴⁸

Reeds enkele maanden na haar oprichting beleefde de RSAP haar eerste scheuring. Het verschil in politieke stijl en achtergrond tussen de beide bloedgroepen bleek onoverkomelijk, waardoor veel oud-OSP’ers geschrokken ‘het schuitje van de IKL’ verlieten.⁴⁹ Ook de RSJV viel spoedig uit elkaar. Officieel was de RSJV weliswaar een onafhankelijke jeugdorganisatie, maar toen een meerderheid van de revolutionair-socialistische jongeren een andere opvatting bewaarde over een ‘Open brief voor de Vierde Internationale’ dan het partijbestuur van de RSAP, kwam het hier eveneens tot een scheiding der geesten. Voor met name de oud-SJV’ers, die weigerden om enkel samen te werken met jeugdorganisaties die de ‘Open brief’ onderschreven, was deze aantasting van de politieke zelfstandigheid voldoende reden om een breuk te forceren. Een minderheid schaarde zich daarop achter de Vierde Internationale en de RSAP-leiding, verliet eind 1935 de RSJV en richtte de

⁴⁷ Hierover Tichelman, *Henk Sneevliet*, 85-91; Perthus, *Henk Sneevliet*, 402-405. De definitieve breuk tussen Trotski en Sneevliet zou in 1937 volgen, als gevolg van Sneevliets steun aan de POUM in Spanje en zijn weigering om met de RSAP toe te treden tot de Vierde Internationale.

⁴⁸ Trotski, *De permanente of de verraden revolutie*, 255.

⁴⁹ Perthus, *Henk Sneevliet*, 372-374; Vossen, *Vrij vissen*, 160-161.

Leninistische Jeugd Garde (LJG) op.⁵⁰ Opnieuw verliep de scheiding langs de lijn van de oude bloedgroepen: de oud-SJV'ers bleven trouw aan de RSJV, de oud-RJB'ers vertrokken naar de LJG.

Een uitzondering op deze regel was Sal Santen. De splitsingkoorts was grotendeels aan hem voorbijgegaan doordat hij zich begin oktober 1935 had gemeld voor militaire dienst en zijn lichting naar aanleiding van de crisis rond het Rijnland en de Duitse herbewapening pas in de vroege zomer van 1936 mocht afzwaaien. Na zijn terugkeer bleek Santen onverwachts een figuur van betekenis te zijn geworden voor Sneevliet en de zijnen. Als een van de weinige oud-OSP'ers en oud-SJV'ers die de Sneevlietbeweging trouw waren gebleven, vervulde hij namelijk een voorbeeldfunctie. Ofschoon zijn bewondering voor Sneevliet niet verder ging dan diens connectie met Trotski, werd Santen beloond voor zijn trouw met een plek in het hoofdbestuur van de LJG. En namens de LJG werd hij toegevoegd aan het partijbestuur van de RSAP.⁵¹

Zijn band met Sneevliet zou volkomen veranderen nadat Santen via de colportage een relatie kreeg met Gijsbertha – Bep – Blaauw. Bep was het enige kind van Wilhelmina Hendrika – Mien – Draaijer, die in 1929 de vierde echtgenote van Henk Sneevliet werd.⁵² In zijn verkeringsstijd kwam Santen zodoende vrijwel dagelijks over de vloer bij 'tante Mien en oom Henk'. Ondanks enige aanpassingsproblemen ontwikkelde hij als gevolg van de hartelijkheid, de indrukwekkende politieke bevlogenheid en de levenswijsheid die de Sneevliets uitstraalden, alsnog een diepe waardering voor zijn schoonvader. Bij het huwelijk van Sal Santen en Bep Blaauw op 5 januari 1938 trad 'oom Henk', naast Santens broer Maurits, zelfs op als getuige.⁵³ Als trotskist zou Santen desondanks in de komende jaren venijniger tegenover Sneevliet komen te staan dan hem lief was.

Trotskistische oppositie

Een teruglopend ledental, electorale tegenslagen (de RSAP verloor in 1937 haar enige Tweede-Kamerzetel) en financiële misère oefenden in de tweede helft van de jaren dertig nauwelijks invloed uit op de toewijding van de Nederlandse revolutionair-socialisten. Om nieuw elan aan te spreken werd eind 1937 niettemin het hoofdbestuur van de LJG verjongd.⁵⁴ Dit bood Sal Santen, eerst als

⁵⁰ Harmsen, *Blauwe en rode jeugd*, 319-321; Eekman en Pietersson, *Linkssocialisme*, 137-138. Zie ook *Rode Jeugd. Orgaan van het Revolutionair-Socialisties Jeugd Verbond* 1 (1936), 6 (november).

⁵¹ Santen, *Poste-restante rood*, 36; Santen, *Kinderdief*, 103, 108-109. Als gevolg van deze functies kwam Santen vanaf 1938 voor in de lijsten die de Centrale Inlichtingendienst opstelde van linksextremistische personen. Zie hiervoor: *Centrale Inlichtingendienst* www.inghist.nl 83845a.

⁵² Perthus, *Henk Sneevliet*, 346; Santen, *Poste-restante rood*, 39. Bep (20-11-1914) kwam uit een eerder huwelijk van Mien met NAS-bestuurder Willem Frederik Blaauw. Zie gezinskaart Willem Frederik Blaauw in het bevolkingsregister GAA.

⁵³ Zie bijvoorbeeld Santen, *Poste-restante rood*, 50-51, 58-61.

⁵⁴ Voorstellen partijbestuur en het verslag en de besluiten van het LJG-congres van 25-26 december 1937 te Haarlem vermeld in *De jonge leninist: kaderorgaan van de Leninistische Jeugd Garde* 9 (november 1937) en 11 (januari 1938).

penningmeester en later als secretaris, de kans om samen met Nico Engelschman⁵⁵ – eveneens afkomstig uit de vakbondsjeugd en de OSP – een eigen stempel te drukken op zowel de Amsterdamse als de landelijke LJG.

Het activisme van de LJG was buitengewoon. Op vrijwel elke dag van de week stonden er activiteiten gepland voor de ongeveer 250 leden. Daarbij ging het niet enkel om het verzorgen van colportage en spreekbeurten, maar ook om volksdansles, theater, excursies, spelletjesavonden en paas- en pinksterweekenden.⁵⁶ Van groot belang voor de invloed van Santen en Engelschman op de politieke lijn van de LJG waren daarnaast hun werkzaamheden voor de periodieken van de LJG: *De Rood Gardist*, *De jonge leninist* en *Arbeidersjeugd*. Santen had vanaf februari 1938 bijvoorbeeld een eigen rubriek in het maandblad *De jonge leninist* waarin hij tot aan het julinumnummer de geschiedenis van de arbeidersjeugd beschreef. Vanaf augustus volgde bovendien een reeks artikelen over de vraag of de Sovjet-Unie moest worden verdedigd tegen ‘kapitalistische’ aanvallen. Het ging in deze discussie met name om de status van de Sovjet-Unie: was deze nog een arbeidersstaat te noemen? Dit was een geliefd onderwerp van Trotski, die schreef dat de verdediging van deze ‘verworden’ arbeidersstaat en het overwinnen van de stalinistische bureaucratie een onafscheidelijke twee-eenheid vormden.⁵⁷ Veel revolutionaire socialistische leden waren als gevolg van de Moskouse schijnprocessen en de bedenkelijke rol van de communisten in de Spaanse burgeroorlog echter gaan twijfelen over de juistheid van dit standpunt. Santen argumenteerde daarentegen als jonge pleitbezorger van Trotski dat de verdedigingstaak van de Leninistische Jeugd bestond uit de strijd tegen de ‘eigen’ bourgeoisie. Want ‘elke verzwakking van de bourgeoisie waar ter wereld dan ook, moet de positie van de eerste arbeidersstaat versterken. Onze bourgeoisie is het dichtst bij huis, en die kunnen we dus het gemakkelijkst verzwakken.’⁵⁸

De breuk tussen Trotski en Sneevliet in 1937 zette de verstandhouding tussen de kleine trotskistische stroming binnen de LJG, aangevoerd door Santen en Willy de Boer, en de RSAP-leiding onvermijdelijk op scherp. In een poging om met de LJG een eigen, trotskistische koers te varen kozen Santen en De Boer herhaaldelijk de aanval door zich openlijk te distantiëren van enkele van Sneevliets opvattingen. Zo spraken zij zich evenals Trotski uit tegen de door de Partido Obrero de Unificación Marxista (POUM) gevoerde politiek in Spanje, die juist door Sneevliet werd gesteund. Daarnaast kwamen zij in verzet tegen het Internationaal Anti-Oorlogsfront – een tegenstrever van Trotski’s

⁵⁵ In 1938 besloot Engelschman de LJG en de RSAP te verlaten vanwege zijn homoseksuele geaardheid en zijn wens om zich aan de emancipatiestrijd van homoseksuelen te wijden. Zie hiervoor zijn lemma in het *Biografische Woordenboek van Nederland*. <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN>.

⁵⁶ Zie bijvoorbeeld *Garde nieuws*. *Weekbericht van de Leninistische Jeugd Garde*. Afd. Amsterdam 12-11-1937 en 4-2-1938.

⁵⁷ Voor de opvatting van Trotski over de verdediging van de Sovjet-Unie: Trotski, *De permanente of de verraden revolutie*, 226-231.

⁵⁸ *De jonge leninist* 18 (augustus 1938), zie ook nummers 12-17. In deze opmerking is overigens ook de invloed te herkennen van een leuze die de RSAP hanteerde: ‘De vijand staat in eigen land’.

Internationale – waarvoor Sneevliet de LJG op eigenzinnige wijze had ingeschreven.⁵⁹ Logischerwijs stoorde Sneevliet, een zeer dominant en autoritair mens, zich enorm aan de politieke meningsverschillen met Santen. ‘De vijand staat hier in mijn eigen huis’ en ‘godverdomme, kan ik dan niemand meer vertrouwen?’ zou hij zijn schoonzoon eens hebben toegesnauwd.⁶⁰ Het had geen effect op Santens denken en optreden. Zijn keuze voor Trotski was onvoorwaardelijk en definitief. Derhalve werden hij en De Boer door de RSAP-leiding in 1939 achtereenvolgens geïsoleerd, onmondig verklaard en uit de LJG- en RSAP-leiding verwijderd. Nadat Santen aansluitend contact legde met de Groep Bolsjewiki-Leninisten (GBL), een zeer kleine Rotterdamse groep trotskisten die reeds in november 1937 door de RSAP was geroyeerd en die zich vervolgens had aangesloten bij de Vierde Internationale, werd de breuk geforceerd. In augustus 1939 werden Santen en De Boer door Sneevliet en de zijnen gedwongen om een verklaring van volstrekte trouw te ondertekenen. In plaats van hun handtekening te zetten besloten de jonge trotskisten daarop de RSAP te verlaten en toe te treden tot de GBL.⁶¹ Voor Santen was het afscheid zwaar maar onvermijdelijk: ‘Als ik maar niet zo van hem hield, dan zou het veel gemakkelijker zijn. En niet zo woedend was, want ik had voor hem gekozen omdat hij destijds voor de Vierde Internationale vocht, en nu liet hij ons in de steek.’⁶²

De politieke breuk tussen Sal Santen en de Sneevlietbeweging werd bekrachtigd met een publieke aanklacht in het RSAP-orgaan *De nieuwe fakkel*. Sneevliet beschuldigde zijn schoonzoon – zonder Santen overigens met naam te noemen – en diens medestanders daarbij van ‘vazallentrouw jegens’ en ‘schadelijke verering van paus Trotski’.⁶³ Met een venijnig stuk in *De jonge leninist* trachtte LJG-voorzitter Joop Flaming de LJG’ers bovendien openheid van zaken te geven over de breuk en hen tegelijk te ontmoedigen om de stappen van de ‘laffe deserteur’ Santen te volgen.

‘Wat hy verwyrt aan anderen doet hy zelf: wegelopen van het strijdfrent en zich veilig stellen aan de schryftafel, waar de intelektueel [sic] wordt uitgehangen en kwasi geleerdheid wordt ten toon gespreid. Wy hebben voor dat soort moed en zuiver geweten niet het minste respect. We moeten de eerste tekenen van werkelyke moed in de strijd van Santen nog zien. Wij vinden het gewetenloos om op deze manier te trachten de L.J.G. en de party te verzwakken.’⁶⁴

Pijnlijk als deze politieke breuk voor Santen moet zijn geweest, het vormde slechts een zwakke voorbode van het leed dat de naaste toekomst hem zou brengen. Leed dat hem aanvankelijk nog sterker aan het revolutionair-socialistische milieu, waar hij gaandeweg in verzeild was geraakt, zou binden. Maar hij zou er ook negatieve ervaringen opdoen die uiteindelijk zouden leiden tot een

⁵⁹ Eekman en Pietersson, *Linkssocialisme*, 137-138; Tichelman, *Henk Sneevliet*, 91-92; Santen, *Poste-restante rood*, 65-67; *De jonge leninist* januari 1939.

⁶⁰ Santen, *Poste-restante rood*, 66.

⁶¹ Ibidem, 67-72; Eekman en Pietersson, *Linkssocialisme*, 138-139. Het voormalige GBL-lid Gerrit de Wilde schatte in 1979 dat de GBL niet meer dan vijftig leden had. Igor Cornelissen, ‘PALVU. “En daar stonden ze te vergelijken hoe grijs hun haren waren geworden”’ in: *Vrij Nederland* 40 (1979) 44 (3 november) 7-8, aldaar 7.

⁶² Santen, *Poste-restante rood*, 71-72.

⁶³ *De nieuwe fakkel: orgaan van de Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij* 25-8-39.

⁶⁴ *De jonge leninist* november 1939.

afscheid van zijn revolutionaire kameraden. Want met zijn toetreding tot de GBL belandde Santen in nog radicalere linkse kringen, waar sektarisme, politieke onbeduidendheid, ideologische scherpslijperij en persoonlijke vetes geen uitzondering maar regel waren.

Oorlogsleed en verzet

Op 3 september 1939, de dag waarop Groot-Brittannië en Frankrijk naar aanleiding van de Duitse inval in Polen de oorlog verklaarden aan Duitsland en de dag waarop vele Europese staten overgingen tot de mobilisatie van hun strijdkrachten, waren Sal Santen en zijn vrouw Bep op vakantie in de Belgische Ardennen. Onmiddellijk spoedde Santen zich huiswaarts om zich te melden voor de mobilisatie. Als verbindingsman zou hij maandenlang ingekwartierd worden in achtereenvolgens Alkmaar, Horssen en opnieuw Alkmaar, waar hij een relatief rustige mobilisatieperiode beleefde. In de meidagen van 1940 zag Santen de eerste Duitse troepen pas nadat het Nederlandse leger na vijf oorlogsdagen op 14 mei had gecapituleerd.⁶⁵ Met de Duitse bezetting en de jodenvervolging in het verschiets brak voor hem en de joodse gemeenschap een tijd van rampspoed aan.

Illegaliteit

De eerste maanden van de Duitse bezetting stonden voor vrijwel alle Nederlanders, onbekend met de plannen die de nationaal-socialistische autoriteiten voor Nederland vervaardigden, in het teken van afwachten. Aarzelend paktten zij hun oude leven weer op. In het leven van Santen waren er intussen enkele zaken veranderd. In de eerste twee jaar na hun trouwen woonden Sal en Bep Santen in de Amsterdamse wijk Oud West, waar zij in de Schoolstraat een appartement op de eerste verdieping huurden. In het najaar van 1940 volgde een verhuizing naar de Cornelis Springerstraat in de Pijp.⁶⁶ In oktober 1940 werd daar hun eerste dochter geboren, Ellen. Sinds de capitulatie was Santen daarnaast werkloos. Kort na zijn trouwen had hij ontslag genomen bij het deurwaarderskantoor en vervolgens een jaar met weersin als correspondent bij een bank gewerkt. In september 1939 ontsloeg deze bank al zijn gemobiliseerde personeel.⁶⁷ Op zijn vaders aanbod werkte Sal Santen daarom bij zijn broer en vader in de schoenmakerij met winkeltje dat de familie Santen sinds oktober 1929 in de Van der Hellsstraat dreef. Opmerkelijk is verder dat Sal Santen in 1940 onder psychiatrische behandeling kwam te staan. Op basis van de psychoanalytische methode werd getracht om zijn impotentie, die werd veroorzaakt door de spanning van de Duitse bezetting, te verhelpen. De psychoanalyse richt zich op een symptomatische lezing van verhalen, emoties en vrije associaties. Een ziekteverschijnsel in het heden wordt daarbij beschouwd als het gevolg van de verdringing van pijnlijke of angstverwekkende 'bewustzijninhouden' uit het verleden. Via de analyse van herinneringen wil de psychoanalyse

⁶⁵ Santen, *Stormvogels*, 89-109; Santen, *Poste-restante rood*, 72-74.

⁶⁶ Santen, *Poste-restante rood*, 58, 80; Voor wijziging woonadres en bijbehorende data zie gezinskaart Salomon Santen in het bevolkingsregister GAA.

⁶⁷ Santen, *Kinderdief*, 139; Santen, *Stormvogels*, 92-93; Santen, *Jullie is jodenvolk*, 97. Voor zijn aanstelling en ontslag op een bank zie ook: Mählers Bank N.V. aan Sal Santen 1-9-1940 en Getuigschrift van Mählers Bank N.V. 3-2-1941, IISG, Archief Sal Santen, map 133.

persoonlijke identificaties blootleggen, zoals iemands verhouding tot zijn of haar ouders en de ontwikkeling van iemands seksualiteit, die op hun beurt een licht kunnen werpen op de ‘bewustzijnshouden’. Gedurende vijf praatsessies van een uur per week zou Sal Santen tot het jaar 1943 met een psychiater praten over allerlei jeugdherinneringen en emoties.⁶⁸

Voor de Nederlandse revolutionaire socialisten was er in de eerste maanden van de Duitse bezetting weinig tijd voor afwachten. De Duitse onderdrukking noodzaakte hen om de strijd voor het socialisme in de illegaliteit voort te zetten. Een partij als de RSAP had daarvoor al vanaf 1938 voorbereidingen getroffen en zij zou in een sterk afgeslankte vorm doorgaan onder de naam Marx-Lenin-Luxemburgfront (MLL-Front). De noodzaak van de gekozen illegaliteit bleek wel toen de Duitse politie op 19 mei 1940 een inval deed in het huis van Henk Sneevliet. Santens schoonouders waren daarom vanaf de eerste dag van de Duitse bezetting ondergedoken.⁶⁹ De GBL koos eveneens voor een voortbestaan in de illegaliteit en ook deze omschakeling ging gepaard met een naamsverandering: de trotskisten noemden hun organisatie de Bond van Communisten (BvC).

Sal Santen gaf leiding aan de Amsterdamse BvC-groep. Geteisterd door passiviteit en arrestaties verdween de verzetsgroep al in 1941 van het politieke toneel. Vooral de bekendheid van de Rotterdamse leiding stond een goed functioneren in de weg. Reeds spoedig werden deze BvC'ers door de Duitse politie opgepakt via het redactieadres dat op de titelpagina van het vooroorlogse GBL-periodiek *De enige weg. Orgaan der Groep Bolsjewiki-leninisten* was vermeld.⁷⁰ Toen Trotski op 20 augustus 1940 werd vermoord, een gebeurtenis die uiteraard een zware klap was voor de trotskisten, beschikte de Amsterdamse BvC-groep daarnaast tot grote ontsteltenis van Santen niet over de middelen om een herdenkingsartikel te publiceren. Hij stelde daarom een samenwerking voor met de groep van de Amsterdamse revolutionair-socialist Barend Luteraan, die wel in het bezit was van een eigen blad. Luteraan was echter, zoals zijn biograaf Dennis Bos schrijft, naast een ‘vurige vlambewaarder van de revolutie’ bovenal een notoire dwarsligger en sektariër. In de regel stapte hij om de paar jaar uit een partij om weer een nieuw en kleiner groepje op te zetten. De samenwerking leidde dan ook al snel tot grote ergernissen. Als gevolg van Luteraans eis om ontmoetingen op straat en in parken te organiseren, ontstonden bijvoorbeeld bizarre en gevaarlijke situaties.⁷¹ Santen schreef hierover:

⁶⁸ Santen, *De B van bemazzel*, 7-14. Zie over de psychoanalyse o.a. Leydesdorff, *Wij hebben als mens geleefd*, 43-45.

⁶⁹ Perthus, *Henk Sneevliet*, 417; Wim Bot, *Tegen Fascisme, Kapitalisme en Oorlog. Het Marx-Lenin-Luxemburgfront, juli 1940 - april 1942* (Amsterdam 1983) 10-15.

⁷⁰ Ook Gerrit de Wilde, die in 1939 met de GBL had gebroken en geen onderdeel uitmaakte van de BvC werd zo gearresteerd – hij overleefde de concentratiekampen Neuengamme en Dachau. Zie hiervoor Peter Drenth en Karel ten Haaf, *In de geest van oktober: het verhaal van Peter Drenth* (Groningen 1999) 44; Cornelissen, ‘PALVU’, *Vrij Nederland* 40 (1979) 44 (3 november) 7-8, aldaar 7.

⁷¹ Santen, *Poste-restante rood*, 58; Santen, *De B van bemazzel*, 15-16; Dennis Bos, *Vele woningen, maar nergens een thuis. Barend Luteraan (1878-1970)* (Amsterdam 1996) 91-131. De Rotterdamse afdeling van de Bond van Communisten beschikte in tegenstelling tot de Amsterdamse afdeling wel over een eigen blad, *De communist*. Deze verscheen onregelmatig en er zijn na de oorlog geen exemplaren bewaard gebleven. Dat dit periodiek desondanks een vermelding heeft in de catalogus van het Nederlands Instituut voor

‘Hij [Luteraan] wil dat we elkaar ontmoeten op het Museumplein, op een paar banken met elkaar praten over de problemen, en elkaar voortdurend afwisselen. Het is een zenuwengedoe, en we besluiten het op die manier niet meer te doen. (...) Daarom komen we de volgende keer bijeen in een bos in het Gooi. Zogenaamd als dagjesmensen. We discussiëren hevig, en als er mensen voorbijkomen gaan we met onze ogen dicht liggen, of wij veranderen ineens van onderwerp, en gaan over de zwemwedstrijd praten als wij een mogelijke invasie van Hitler in Engeland bedoelen.’⁷²

De teleurstellende passiviteit van de Bond van Communisten stak schril af tegen het activisme van het MLL-Front. Zo speelde deze groep een rol bij de propaganda en agitatie voor de Februaristaking.⁷³ Haar meest succesvolle illegale periodiek, *Spartakus, orgaan van het Marx-Lenin-Luxemburg-Front*, bereikte in 1941 bovendien een oplage van 5000 exemplaren.⁷⁴

Vanwege dit activisme wilde Santen wederom deel uitmaken van de Sneevlietbeweging. Voor hem was het belangrijker actief te zijn en voor 95 procent gelijk te hebben, dan ‘voor 100 procent en nauwelijks iets te doen’. Aanvankelijk leek Sneevliet hem ook met open armen als lid te willen verwelkomen en hij zou Santen hebben gevraagd om aan *Spartakus* mee te werken.⁷⁵ Toch werd Santen na enige dagen beraad wegens ‘onbetrouwbaarheid’ als lid geweigerd, een boodschap die hem erg heeft gekwetst. Twee factoren lagen waarschijnlijk ten grondslag aan deze weigering. Ten eerste zijn politieke onbetrouwbaarheid als trotskist. Wat betreft zijn politieke lijn was het MLL-Front verder gegaan op de voor de oorlog ingeslagen richting. Deze doorgaans als ‘Derde Front’ of revolutionair defaitisme aangeduide tactiek hield in dat men geen keuze maakte voor een van de strijdende ‘imperialistische’ partijen; de Westerse geallieerden, de Sovjet-Unie en de As-mogendheden. Dit standpunt was binnen het MLL-Front echter ter discussie komen te staan vanaf het moment dat de Duitse legers eind juni 1941 de Sovjet-Unie binnentrokken. Tot grote onvrede van Sneevliet had een minderheid waardering voor het trotskistische gezichtspunt dat de Sovjet-Unie, ondanks haar stalinistische bureaucratie, moest worden verdedigd aangezien het een ‘progressieve factor’ vormde ten opzichte van het kapitalisme. Maar verdediging impliceerde eveneens een keuze voor de geallieerde zijde – waartoe de Sovjet-Unie sinds juni 1941 behoorde – en daarmee een ondergraving van de eigen Derde Fronttactiek. Wederom leidde het principiële probleem van de verdediging van de Sovjet-Unie aldus tot verhitte discussies binnen de Sneevlietbeweging. En toen Santen, in verwachting van zijn lidmaatschap, een zelfgeschreven discussieartikel voor de verdediging van de Sovjet-Unie geplaatst poogde te krijgen in *Spartakus*, zette dit kwaad bloed. Tijdens de richtingstrijd had de

Oorlogsdocumentatie (NIOD) vloeit voort uit de vermelding in Lydia E. Winkel, *De ondergrondse pers 1940-1945* (3^e druk; Z.P. 1989).

⁷² Santen, *De B van bemazzel*, 16-17.

⁷³ Bot, *Tegen Fascisme*, 43-44.

⁷⁴ Ibidem, 40; Winkel, *De ondergrondse pers*, 89-90. *Spartakus* verscheen tweewekelijks vanaf eind januari 1941. De oplage zegt weliswaar weinig over hoeveel mensen de illegale krant daadwerkelijk lazen (mogelijkerwijs een tienvoud), maar relatief is 5000 exemplaren voor de eerste oorlogsjaren een aanzienlijke oplage.

⁷⁵ Santen, *Poste-restante rood*, 88.

leiding van het MLL-Front immers geen behoefte aan Santen als trotskistische querulant.⁷⁶ De tweede factor is persoonlijker en speculatiever, maar niet minder geloofwaardig. Vanaf juni 1941 werd het MLL-Front geconfronteerd met een toenemende druk van de nazi-vervolging. Sneevliet wenste zijn revolutionaire strijd desnoods te bezegelen met het offer van zijn leven. Maar zijn naasten wilde hij daarin niet meesleuren – in de jaren dertig had hij reeds zijn twee zoons verloren. Om Mien, Bep en zijn kleinkind groot verdriet te besparen en wetende dat zijn schoonzoon zich niet door dergelijk ‘kleinburgerlijk’ sentiment zou laten afstoppen, heeft Sneevliet daarom vermoedelijk een definitieve politieke breuk met Santen geforceerd.⁷⁷ In elk geval zorgde de afwijzing, in combinatie met een negatief advies van zijn psychiaters, ervoor dat Santen zijn illegale werk voor enige tijd onderbrak.⁷⁸ Pas in 1943, een klein jaar nadat de leiding van het MLL-Front was gearresteerd en terechtgesteld, zou hij zijn illegale werkzaamheden voortzetten.

Jodenvervolging

Als onderdeel van de systematische verwijdering van 140 duizend joden uit de Nederlandse samenleving publiceerden de nationaal-socialistische autoriteiten vanaf het najaar van 1940 een lange reeks van voorschriften. Het doel was om deze groep achtereenvolgens te registreren, te segregeren uit de maatschappij, te beroven van hun bezittingen en tot slot te deporteren naar vernietigingskampen. Evenals de overgrote meerderheid van de joodse gemeenschap gehoorzaamden Sal Santen en zijn familie deze voorschriften gedwee. Zo ook de rampzalige verordening van 10 januari 1941 waarin een ieder met ten minste één joodse grootouder werd opgeroepen zich te melden voor registratie.⁷⁹

De nationaal-socialisten creëerden met deze reeks van verordeningen een net dat zich steeds strakker rond de joodse gemeenschap sloot. Voor slechts enkelen bleek er een uitweg. Een van hen was Sal Santen. Vanwege zijn huwelijk met een niet-joodse vrouw gold hij voor het Duitse bestuur als ‘gemengd gehuwd’. Voor hen – in Nederland ging het om ruim 5000 mensen – zou de deportatie tot nader order worden uitgesteld. De gemengd gehuwden ontvingen na een registratie bij de bevolkingsregisters in oktober 1942 een speciale stempel in hun persoonsbewijs. De door het huwelijk geboden bescherming was niettemin onzeker. Evenals andere gemengd gehuwden heeft Santen tot het einde van de oorlog in de angstige verwachting geleefd dat de bevrijding voor hem te laat zou komen, dat hij alsnog gedeporteerd zou worden. En deze angst was niet ongegrond. Want alhoewel het bevel tot deportatie van gemengd gehuwden nooit is gekomen, konden zij op ieder moment door een

⁷⁶ Bot, *Tegen Fascisme*, 59-70; Santen, *Poste-restante rood*, 91-93.

⁷⁷ Dit argument is gebaseerd op een verklaring van Sneevliets stiefdochter Bep Santen-Blaauw aan haar man. Santen, *De B van bemazzel*, 50-51.

⁷⁸ *Ibidem*, 33-35.

⁷⁹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* IV (‘s-Gravenhage 1972) 742-743, 874-875; Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de joden*, 319-321; Santen, *Jullie is jodenvolk*, 97.

kwaadwillige politieagent als strafgeval naar het Nederlandse ‘Durchgangslager’ Westerbork worden gezonden.⁸⁰

Het wankele evenwicht tussen leven en dood heeft Sal Santen gedurende de volgende oorlogsjaren aan den lijve ondervonden. Zo kreeg hij in januari 1942 een oproep voor een joods werkverschaffingkamp in Drenthe. De verklaring van een van zijn psychiaters, die waarschuwde dat zelfmoord niet denkbeeldig zou zijn wanneer Santen niet werd afgekeurd, zorgde er evenwel voor dat hij na twee maanden kon terugkeren naar Amsterdam.⁸¹ Met de kennis van achteraf is het opmerkelijk te noemen dat Santen naar aanleiding van deze verklaring is behoed voor een onzeker lot. De werkkampen in Drenthe waren immers ingericht om een deel van de joden uit de steden te verwijderen en in kampen te concentreren opdat zij rechtstreeks naar concentratie- en vernietigingskampen konden worden gedeporteerd. Desondanks schrijft de historicus De Jong dat vele – honderden? – tewerkgestelden wegens fysieke ongeschiktheid huiswaarts werden gezonden.⁸²

Teruggekeerd in Amsterdam ontving Santen het droevige bericht dat Henk Sneevliet, diens vrouw en vrijwel de gehele leiding van het MLL-Front waren opgepakt door de Sicherheitsdienst, de Duitse inlichtingen- en spionageorganisatie. Samen met zeven partijgenoten werd de voormalige RSAP-leider begin april ter dood veroordeeld en gefusilleerd. De overige elf gevangenen zijn naar concentratiekampen gestuurd. Slechts vijf van hen zouden de oorlog overleven, waaronder Mien Sneevliet die terugkeerde uit het concentratiekamp Ravensbrück. Santen heeft nooit afscheid kunnen nemen van zijn schoonvader.⁸³

In 1942 sloot het nationaal-socialistische net zich ook rond de familie Santen, alle inspanningen van Sal Santen om zijn familie te redden ten spijt. Zo bemachtigde hij voor zijn vader een functie bij de Joodse Raad nadat deze een oproep had ontvangen voor een joods werkverschaffingkamp. De Joodse Raad was een in 1941 door de bezetter gevormd orgaan, bestaande uit twintig joodse notabelen, die verantwoordelijk werd gehouden voor de Nederlandse joodse gemeenschap. In haar functie als tussenpersoon tussen de Duitse bezetter en de Nederlandse joden zou de Joodse Raad een bedenkelijke rol spelen bij de deportatie van een groot deel van de joodse gemeenschap. Desalniettemin kon deze organisatie, omdat zij in de loop van de oorlog steeds meer taken zou krijgen en daardoor de hoeveelheid afdelingen en personeel gestaag zag toenemen, lange tijd fungeren als schuilplaats voor hen die aan deportatie wilden ontkomen.⁸⁴ Tot Santens grote ontsteltenis weigerde zijn vader de functie bij de Joodse Raad.⁸⁵ Barend Santen is, na een kort verblijf in een werkkamp en in Westerbork, op 23 oktober 1942 gedeporteerd naar het vernietigingskamp

⁸⁰ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* VI (‘s-Gravenhage 1975) 290-294; Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de joden*, 331.

⁸¹ Santen, *De B van bemazzel*, 36-45; Santen, *Poste-restante rood*, 96-99.

⁸² L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* V (‘s-Gravenhage 1974) 1052-1059.

⁸³ Bot, *Tegen Fascisme*, 103-107; Perthuis, *Henk Sneevliet*, 346; Santen, *Poste-restante rood*, 96-99.

⁸⁴ Zie hiervoor Blom e.a. (red.), *Geschiedenis van de joden*, 320-321, 323, 332.

⁸⁵ Santen, *Jullie is jodenvolk*, 98-102; Santen, *Deze vijandige wereld*, 52-56.

Auschwitz-Birkenau en aldaar vermoord.⁸⁶ Sal Santen heeft zijn moeder evenmin kunnen behoeden voor het noodlot. Machteloos keek hij toe toen een politieman haar in Santens eigen huis uit haar bed lichtte.⁸⁷ Sientje Santen-Menko is op 25 januari 1943 naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd en aldaar vermoord.⁸⁸ Aanvankelijk leek Santen meer succes te hebben bij zijn broer Maurits. Die was via de Joodse Raad werkzaam voor het Apeldoornse Bos, een joods gesticht in Apeldoorn, maar besloot te vluchten toen de bewoners van deze instelling werden gedeporteerd. Hij klopte vervolgens in Amsterdam bij Sal Santen aan, die hem enige dagen onderdak bood en daarna aan een onderduikadres hielp. Onderweg naar het onderduikadres in de Noordoostpolder werd Maurits evenwel alsnog gearresteerd en vervolgens als strafgeval doorgestuurd naar Westerbork.⁸⁹ Op vier mei 1943 is Maurits Santen vandaar naar het vernietigingskamp Sobibor gedeporteerd, waar hij is vermoord.⁹⁰

De laatste oorlogsjaren stonden voor Sal Santen en andere gemengd gehuwden vooral in het teken van overleven. Met de voor hen verplichte joodse ster op de kleding trokken de gemengd gehuwden bijvoorbeeld gevaarlijk veel aandacht in de hoofdstad, waar zich nu vrijwel geen joden meer bevonden. Daarnaast waren zij verdreven uit het economische leven en ondervonden grote moeite om zichzelf en hun naasten te onderhouden. Santen kon nog korte tijd de kleine schoenmakerij van zijn vader runnen, tot ook deze joodse zaak onverbiddelijk door de bezetter werd geliquideerd. Naderhand werkte hij achtereenvolgens als verkoper van briketten en als schoenmaker in de schoenmakerij van de Joodse Raad. Op 29 september 1943 werd deze afdeling opgeheven. Gedurende drie maanden kon een werkloze Santen zijn gezin vervolgens slechts onderhouden door schoenen te repareren voor nog resterende familie en voor onderduikers. Daarna, van begin januari tot eind september 1944, werden de Amsterdamse gemengd gehuwden tewerkgesteld aan respectievelijk het vliegveld Schiphol, aan de kustverdediging in de kop van Noord-Holland en aan het Bosplan in Amsterdam-Zuid. Hier volgde voor hen, naast het gevaar van vliegtuigbeschielingen en uitputting door fysiek zware arbeid, een confrontatie met de alomtegenwoordige dreiging om nog kort voor het einde van de oorlog te worden gedeporteerd.⁹¹

‘Werd je onderweg [gedurende spertijd] aangehouden, dan was je in overtreding: strafgeval voor Westerbork. Ging je niet, dan werd je van huis gehaald: strafgeval voor Westerbork. Wij leerden tussen de regendruppels door te lopen om droog te blijven en waren gelukvogels, al wisten wij dit niet. Als joden voor de dood bestemd, waren wij nog niet aan de beurt, en voor het zover kwam was de oorlog afgelopen.’⁹²

⁸⁶ Verklaring Nederlandsche Roode Kruis 24-2-1950 (dossier 120890), IISG, Archief Sal Santen, map 188.

⁸⁷ Santen, *Jullie is jodenvolk*, 102-106.

⁸⁸ Verklaring Nederlandsche Roode Kruis 9-11-1949 (dossier 120889), IISG, Archief Sal Santen, map 188.

⁸⁹ Santen, *Jullie is jodenvolk*, 106-111.

⁹⁰ Verklaring Nederlandsche Roode Kruis 9-11-1949 (dossier 120891), IISG, Archief Sal Santen, map 188.

⁹¹ Santen, *De B van bemazzel*, 96-99, 105-115, 127; Santen, *Deze vijandige wereld*, 58-68. Het Bosplan (de aanleg van het Amsterdamse Bos) was een werkverschaffingsproject waarmee al in 1934 was gestart. Zie hiervoor P. de Rooy, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979) 132.

⁹² Santen, *Deze vijandige wereld*, 66.

In januari 1943 hervatte Sal Santen zijn illegale werkzaamheden en werd hij opgenomen in de leiding van het Comité van Revolutionaire Marxisten.⁹³ Het CRM kwam voort uit de resten van het MLL-Front, dat na de arrestatie van zijn leiding was opgehouden te bestaan. In de zomer van 1942 wierpen twee groepen zich op als rechtmatig erfgenaam van het MLL-Front. De eerste groep werd later bekend onder de naam Communistenbond Spartacus en zij zou zich wat betreft haar politieke oriëntatie in uitgesproken radencommunistische richting ontwikkelen. Centraal in het radencommunisme, een stroming binnen het marxisme die omstreeks 1918 ontstond, staat de vorming van revolutionaire bedrijfsorganisaties (de raden) van waaruit de klassenstrijd moet worden gevoerd. Het radencommunisme verwerpt alle traditionele concepties van partijvorming en actie. Daarenboven is het fel gekant tegen parlementaire actie en het werken in de ‘reformistische’ vakbeweging. De tweede groep, het CRM, bestond hoofdzakelijk uit jongeren die zich onvoorwaardelijk uitspraken voor de verdediging van de Sovjet-Unie. Op initiatief van Santen zou het CRM zich gedurende de bezetting steeds meer oriënteren op het trotskisme en de Vierde Internationale. Beide groepen hebben – vooral als gevolg van het wegvallen van roerganger Sneevliet en diens NAS-aanhang – nooit de omvang en het activisme van het MLL-Front benaderd.⁹⁴

Het CRM had vijftig tot vijfenzeventig leden, voor het merendeel geconcentreerd in Rotterdam, Amsterdam en Den Haag. De leden waren georganiseerd in cellen van vijf man. Via celleiders stonden zij in contact met de plaatselijke en landelijke leiding.⁹⁵ Naast de oud-Spanjestrijders Harry Combrink en Piet van 't Hart – beter bekend onder zijn schuilnaam Max Perthus – bestond het Centraal Comité van het CRM grotendeels uit personen die ook in de eerste jaren na de oorlog een rol zouden gaan spelen in de Nederlandse trotskistische beweging: Herman Drenth, Sal Santen en Wout Tieleman. Santen was reeds in mei 1942 door Combrink benaderd met de vraag of de initiatiefnemers van het CRM ook op hem konden rekenen. Toen hij daarop verklaarde dat zijn psychiaters hem op dat moment nog niet toestonden om in de illegaliteit actief te zijn, zou hem lafheid en ‘kleinburgerlijk gedoe’ zijn verweten.⁹⁶ Volgens Santen zouden zijn medestrijders zelfs na zijn toetreding onverschillig hebben gereageerd op de persoonlijke tragedie die hij gedurende de oorlogsjaren beleefde.⁹⁷ Getuige de rauwe mentaliteit binnen revolutionair-socialistische organisaties is dit zeker niet ondenkbaar. Voor Santen was de deelname aan verzetswerk evenwel te belangrijk om zich hierdoor te laten afschrikken.

⁹³ Volgens meerdere getuigen heeft Santen zich pas begin 1943 bij het CRM aangesloten, zelf hield hij vol dat de aansluiting reeds in 1942 plaatsvond. Wim Bot, *Generaals zonder troepen. Het Comité van Revolutionaire Marxisten, zomer 1942 - mei 1945* (Amsterdam 1985) 81 noot 4.

⁹⁴ Bot, *Tegen Fascisme*, 108-112; Bot, *Generaals zonder troepen*, 8-9, 20, 55-56.

⁹⁵ Bot, *Generaals zonder troepen*, 19-22.

⁹⁶ Santen, *De B van bemazzel*, 52-55, aldaar 54.

⁹⁷ *Ibidem*, 84, 88.

Omdat de groep het vormen van een krachtig kader voor een toekomstige revolutionaire partij als haar voornaamste taak zag, bestond het illegale werk van het CRM hoofdzakelijk uit het voeren van revolutionaire propaganda. Haar belangrijkste publicatie was het gestencilde blad *De Rode October*, dat aanvankelijk maandelijks en vanaf september 1944 tweewekelijks verscheen in een oplage van ongeveer 2500 exemplaren. Met Van 't Hart was Santen verantwoordelijk voor het schrijven van het gros van de artikelen.⁹⁸ Deze artikelen maken duidelijk waarom de historicus Wim Bot zijn studie over het CRM de titel 'generaals zonder troepen' heeft gegeven. Want hoewel – en tegelijkertijd omdat – de trotskisten geïsoleerd en zonder aanhang van enige omvang waren, blonken zij uit in de (re)productie van theoretische teksten die het denkvermogen van de gemiddelde industriële arbeider ruimschoots overstegen. Aan de hand van deze marxistische blauwdrukken voor het voeren van de revolutionaire strijd beoogde het CRM zijn trotskistische kaders te scholen. Het uiteindelijke doel van deze theoretische vorming was het herkennen van de 'objectieve revolutionaire omstandigheden'. Zodra deze rijp waren, zo was het idee, konden de trotskisten de arbeidersmassa's naar de socialistische revolutie leiden en hun historische taak voltooien.

Kenmerkend voor de trotskistische politieke lijn gedurende de oorlogsjaren zijn de hantering van een vreemde Derdefronttactiek en de illusies die het CRM koesterde ten aanzien van een door de Duitse arbeidersbeweging geforceerde revolutionaire doorbraak in Europa. Omdat het CRM zich onvoorwaardelijk uitsprak voor de verdediging van de Sovjet-Unie doet de hantering van de Derdefronttactiek voor buitenstanders vreemd aan. De trotskisten maakten echter een enigszins geforceerd onderscheid tussen de 'ontaarde' arbeidersstaat enerzijds en haar bestuur anderzijds. Voor hen hield de Derdefronttactiek in dat zij zich net zo verzetten tegen de stalinistische bureaucratie als tegen de overige imperialistische krachten. Typerend voor de gebruikelijke neiging van trotskisten om vanuit de marxistische theorie naar de werkelijkheid te werken zijn verder de illusies die het CRM koesterde ten aanzien van een door de Duitse arbeidersbeweging geforceerde revolutionaire doorbraak in Europa. Aan het gegeven dat het merendeel van de Duitse arbeiders op dat moment het veldgrijze Wehrmacht-uniform droeg, ging men daarbij voor het gemak voorbij. Het comité ging in deze opvatting zelfs zover dat zij van haar leden verlangde dat zij oproepen voor tewerkstelling in Duitsland zouden aanvaarden om daar in samenwerking met Duitse revolutionairen politieke arbeid te verrichten. Daarnaast keerden de trotskisten zich tegen sabotage en individuele gewapende aanslagen door 'nationalistische' verzetsorganisaties. Deze zouden namelijk niet enkel contraproductief zijn, maar ook een toekomstige verbredering der nationaliteiten in de weg staan. Alleen economische sabotage in wapen- en munitiefabrieken verkreeg hun goedkeuring, omdat dit het Duitse oostfront duurzaam zou verzwakken en daarmee de verdediging van de Sovjet-Unie zou ondersteunen.⁹⁹

Dusdanig afwijkende, irreële maar theoretisch 'juiste' standpunten stelden het CRM in staat om consequent een belerende en vooral verwijtende vinger naar andere linkse verzetsorganisaties te

⁹⁸ Bot, *Generaals zonder troepen*, 22-23.

⁹⁹ Bot, *Generaals zonder troepen*, 20, 31-36, 41, 44-45, 71-74.

heffen. Zo merkte *De Rode October* direct na de oorlog op dat de sociaaldemocraten gedurende de bezetting een vaste politieke lijn hadden gehandhaafd, 'd.w.z. ze is en-bloc naar het kamp der bourgeoisie overgegaan'.¹⁰⁰ Deze kritische houding gedurende de illegaliteit ten opzichte van andere linkse organisaties heeft het isolement van de trotskisten na de oorlog zonder meer vergroot. Na de bevrijding faalde bijvoorbeeld de aanvankelijke opzet van het CRM om de RSAP in ere te herstellen omdat onder meer de Communistenbond Spartacus om deze reden niet bereid was een gemeenschappelijke agitatie te voeren.¹⁰¹

Naast revolutionaire propaganda bood het CRM ook zo nu en dan hulp aan onderduikers. Vooral via de contacten die het CRM onderhield met andere verzetsorganisaties werden mensen aan onderduikadressen, voedselbonnen en valse persoonsbewijzen geholpen. Ondanks zijn eigen problemen nam Sal Santen tweemaal een onderduiker in huis.¹⁰² De herinnering hieraan zou hem na de oorlog pijnigen, voor zijn eigen familie had hij zich tenslotte tevergeefs ingespannen.¹⁰³ Nadat hij vanaf september 1944 werkloos was, kon Santen zelf ook rekenen op een kleine uitkering vanuit de illegaliteit.¹⁰⁴ Het was ternauwernood voldoende om de zeer koude hongerwinter te overleven. Een winter waarin zijn vrouw Bep, zwanger van hun zoon Bart, evenals de echtgenotes van andere CRM-leiders werd ingeschakeld om illegale kranten te verspreiden en voedseltochten te wagen.¹⁰⁵

Einde aan de bezetting

In mei 1945 kwam er na vijf jaar een einde aan de Duitse bezetting. Voor Sal Santen en zijn vrouw overschaduwde een angstig vermoeden de blijdschap over het gegeven dat zij zelf de oorlog hadden overleefd. Want na de bevrijding begon het lange wachten op de terugkeer van familieleden. In de overtuiging dat de familie dan bij hen terecht zou moeten kunnen waren zij gedurende de hongerwinter naar een grotere woning aan het Henriëtte Ronnerplein verhuisd.¹⁰⁶ Zoals geschreven zou van hun naaste familie alleen Mien Sneevliet terugkeren. Hoe het angstige vermoeden dat zijn ouders en broer de oorlog niet hadden overleefd veranderde in ontroostbaar verdriet heeft Santen weergegeven in een gedicht.

¹⁰⁰ *De rode oktober* 45 (half mei 1945), 2. Zie ook *De rode oktober* 48 (juli 1945), 13.

¹⁰¹ Zie hiervoor: Dagelijks Bestuur van de Communistenbond Spartacus aan het Centraal Comité van het CRM 16-6-1945, IISG, Archief Sal Santen, map 48; Sal Santen aan J. Hoofdman 15-1-1947, map 51.

¹⁰² Bot, *Generaals zonder troepen*, 27-28; Santen, *De B van bemazzel*, 117, 125.

¹⁰³ Zie bijvoorbeeld Santen, *Deze vijandige wereld*, 71.

¹⁰⁴ Santen, *De B van bemazzel*, 127.

¹⁰⁵ Bot, *Generaals zonder troepen*, 30; Santen, *De B van bemazzel*, 137.

¹⁰⁶ Santen, *De B van bemazzel*, 137.

*Kaddisj van een ongelovige*¹⁰⁷

Je loopt en je hoopt en je staat in de rij,
Vertwijfelde zoeker naar naasten en vrienden,
Er hangt weer een lijst waar je namen kan vinden,
Is vader, is moeder, staat Maurits erbij?

Je loopt en je hoopt en mijdt schichtig de krant
Die verhaalt van het lot, dat de joden moest treffen,
Je vlucht voor wie meeleeft, kan iemand beseffen
Hoe 't simpelste woord een illusie verbant?

Je hoopt als je loopt en een wijle vergeet
Dat je altijd een eenzame zoeker zal blijven,
Wat heeft het voor zin zoveel brieven te schrijven
Naar kille bureau's, wier antwoord je weet?

Je loopt en je loopt als een rust'loze rond,
't Is immers vergeefs, je wilt het niet weten,
Ze werden voorgoed uit je midden gereten,
Te hard is de waarheid, die schrijnt als een wond...

Je loopt zonder hoop, bezeten door wrok,
De dagen vergaan en versmelten tot weken,
Wie kan mijn vergaste moedertje wreken?
Mijn broer, nog een jongen, die lachend vertrok?

En vader, vroeg grijs van gezorg en gezwoeg,
Die wegging als eerste, en kans kreeg te vluchten,
Maar schreef: 'Nee, ik ga, daar ik anders zou duchten
Dat het nazi-crapuul zich aan jullie misdroeg.'

Je loopt en je loopt wijl niets je meer deert,
De lastige tranen, die je masker bedreigen,
Bij 't weerzien van enk'len, die de Dood niet kon krijgen,
Ontspruiten uit afgunst, die je blijdschap verteert.

Je loopt en je hoopt, met je smart en haat,
Jij dwaas, die niet naliet van liefde te dromen,
't Is alles voorbij, ook je droom werd ontnomen,
Wat blijft is het leed, onze eeuwige maat...

¹⁰⁷ Santen, *De B van bemazzel*, 149-150; in een andere versie ook opgenomen in: Santen, *Stormvogels*, 133-134. De letterlijke betekenis van kaddisj is lofprijzing van God. Naar joods ritueel wordt het kaddisj uitgesproken door iemand die een overledene te betreuren heeft.

Dienaar van de Vierde Internationale

‘Trotski wees erop dat het verzet van de vertrapten alleen zin heeft als het in georganiseerd verband geschiedt, als onderdeel van de gezamenlijke strijd tegen de onderdrukker. “Zij die het meest geleden hebben, zullen geen andere uitweg vinden dan die van het revolutionair marxisme van dit tijdperk, de Vierde Internationale”, schreef Trotski. (...) Als ik tot een stroming in de Vierde Internationale heb behoord, dan is het tot die van degenen die het meest geleden hebben. Daar is mijn plaats altijd geweest en daarom is er voor mij geen weg terug.’¹⁰⁸

Direct na de bevrijding zocht het CRM contact met de Vierde Internationale en de groep werd erkend als haar sectie in Nederland.¹⁰⁹ Dit contact vormde voor Sal Santen het begin van een periode waarin hij een veeleisende baan naast zijn alledaagse werk had. Behalve zijn plaats in het Dagelijks Secretariaat van de Nederlandse sectie en het redacteurschap van meerdere revolutionair-socialistische tijdschriften zou zijn tijd meer en meer opgeëist worden door een uitgebreide correspondentie met trotskisten wereldwijd en het bijwonen van vergaderingen van de Vierde Internationale. Alsof het een heilige plicht was wierp hij zich op deze politieke activiteiten. Dikwijls ging dit ten koste van zijn gezin, ten slotte ook van hemzelf. Maar zoals uit het bovenstaande citaat blijkt, was er voor Santen na het leed van de oorlog geen weg terug. In het nationaalsocialisme had hij de meest ontaarde vorm van het kapitalisme herkend en zijn strijd voor de Vierde Internationale kwam in het teken te staan van vergelding. Santens verzet ging door.

Politiek secretaris en lijsttrekker

Op 23 en 24 december 1945 vond het oprichtingscongres plaats van de Revolutionair Communistische Partij. Uit de transformatie van het CRM in een legitieme politieke partij sprak de verwachting van de trotskisten dat zij nu, na jaren van ondergrondse kadervorming, de voorhoede van de arbeidersklasse konden vormen. Op het congres, met 88 aanwezigen, werd Sal Santen benoemd tot politiek secretaris in het Dagelijks Secretariaat van de RCP en tot redacteur van het partijperiodiek, dat na een naamsverandering *De Tribune* ging heten.¹¹⁰ Na haar oprichting beschikte de RCP over negen actieve afdelingen, telde zij tussen de 150 en 200 leden en *De Tribune* had een oplage van ruim 3500 exemplaren.¹¹¹ Zowel onder zijn eigen naam als onder zijn schuilnaam Nol Bos¹¹² schreef Santen tot

¹⁰⁸ Sal Santen, *De nalatenschap van Henk Sneevliet* (Amsterdam 1995) 22-23.

¹⁰⁹ Bot, *Generaals zonder troepen*, 58; Robert J. Alexander, *International Trotskyism 1927-1985. A documented analysis of the movement* (Durham-London 1991) 626.

¹¹⁰ Verslag van het Stichtingscongres der RCP, IISG, Archief Sal Santen, map 52.

¹¹¹ M.F. Jacklin, *De Vierde Internationale in de Nederlandse sociaaldemocratie. De Revolutionair Communistische Partij (RCP), Nederlandse afdeling van de Vierde Internationale, van 1952-1957* (Doctoraalscriptie Geschiedenis UVA, Amsterdam 1984) 17.

¹¹² Hiervoor Sal Santen aan partijleden van de Socialist Workers Party (SWP) van de Verenigde Staten 1-2-1946, IISG, Archief Sal Santen, map 48.

1947 gemiddeld tweewekelijks artikelen in *De Tribune*. Zijn artikelen worden gekenmerkt door een bondige maar geestdriftige stijl en een voortdurende beklemtoning van de ‘historische noodzaak’ van het gelijk van de Vierde Internationale.¹¹³

De invloed van de Vierde Internationale op de Nederlandse sectie was groot. In ruil voor financiële steun bracht de RCP regelmatig verslag uit van de activiteiten en problemen van de sectie en zij verzond eigen materiaal ter beoordeling aan het Internationaal Secretariaat en andere secties. Vanuit het IS was de Belg Ernest Mandel verantwoordelijk voor het toezicht op de RCP.¹¹⁴ Hij onderhield daartoe – met name in de eerste jaren na de oorlog – een uitgebreide correspondentie met Sal Santen. Mandel ontfermde zich ook over Santen toen deze op 3-5 maart 1946 in Parijs de eerste naoorlogse IEC-vergadering van de Vierde Internationale bijwoonde.¹¹⁵ Als schoonzoon van Sneevliet genoot Santen reeds bij zijn eerste kennismaking met buitenlandse trotskisten enig prestige. Zo werd hij meteen geïntroduceerd bij de Griekse secretaris van de Internationale, Michel Raptis – ook bekend onder zijn schuilnamen Gabe, Gabriel en Pablo – en andere leidende trotskisten zoals de Fransman Pierre Frank.¹¹⁶ Tijdens deze vergadering zag Santen hoe het IEC een resolutie aannam waarin de trotskisten concludeerden dat het revolutionair potentieel in West-Europa groot was. Hier zou enkel de Vierde Internationale van kunnen profiteren aangezien zij als enige organisatie over een ‘juist’ revolutionair program beschikte.¹¹⁷

Vanuit dit oogpunt wilde de RCP in Nederland zo snel mogelijk de arbeiders losweken van de Partij van de Arbeid (PvdA) en de CPN, en zo de leiding over de arbeidersklasse verkrijgen. Deze opzet moest gestalte krijgen via de zogeheten tactiek van het arbeiderseenheidsfront. De trotskisten kozen daarbij voor samenwerking met de PvdA en de CPN bij vakbondswerk en verkiezingen, opdat de arbeiders dan met eigen ogen konden zien hoe ‘opportunistisch’ deze partijen waren. Onvermijdelijk zouden zij nadien, bezield door een herleefd klassenbewustzijn, de weg naar de RCP

¹¹³ Zie bijvoorbeeld: *De Tribune. Weekblad van de Revolutionair-Communistische Partij. Nederlandse sectie van de Vierde Internationale* 24-12-1946, 11-1-1947 en 10-5-1947. Vanaf het laatstgenoemde nummer stond het op de titelpagina vermelde redactie- en administratieadres gedurende twee jaar op naam van Sal Santen.

¹¹⁴ Pilar [een mij onbekende schuilnaam] namens IS aan het Politiek Bureau [hierna PB] van de RCP 4-12-1946, IISG, Archief Sal Santen, map 50. Het Archief Sal Santen herbergt een groot deel van de correspondentie tussen de Nederlandse sectie en de Vierde Internationale in de periode 1945-1952. Zie voor een uitgebreide rapportage bijvoorbeeld: Sal Santen aan Ernest Germain [schuilnaam Ernest Mandel] 23-4-1946, map 49.

¹¹⁵ Santen, *Poste-restante rood*, 193; Alexander, *International Trotskyism*, 305. De Amerikaanse historicus Alexander schrijft dat de RCP op deze vergadering werd vertegenwoordigd door Piet van 't Hart en Sal Santen. De veronderstelling dat Van 't Hart bij deze vergadering aanwezig was lijkt me onjuist. Hij was op dat moment namelijk in conflict met de leiding van de RCP en had zijn partijwerk neergelegd – een half jaar later zegde hij zijn lidmaatschap op. Zie hiervoor: Sal Santen aan Ernest Germain 16-2-1946, 20-2-1946 en 12-8-1946, IISG, Archief Sal Santen, map 48 en 50.

¹¹⁶ Santen, *Poste-restante rood*, 190, 193-198. Mandel schreef bijvoorbeeld aan Santen dat hij hem rekende tot de ‘politiek sterkste elementen’. Ernest Germain aan Sal Santen 29-4-1946, IISG, Archief Sal Santen, map 49. Summiere biografische gegevens over Michel Raptis zijn onder andere te vinden in: *En defense de Michel Raptis (Pablo) et Sal Santen: emprisonnés en Hollande pour leur soutien à la lutte de libération nationale du peuple algérien* (Amsterdam 1960) 2. Dit dossier is opgenomen in: IISG, Archief Sal Santen, map 67.

¹¹⁷ Alexander, *International Trotskyism*, 306-308. Als kleine sectie had de RCP geen stemrecht tijdens vergaderingen van het IEC, maar was zij een ‘consultative member’. Dankzij de aanvankelijk onbezette zetels van Duitsland, China en Latijns-Amerika ontvingen de Nederlandse vertegenwoordigers echter toch het volledige lidmaatschap.

vinden.¹¹⁸ In theorie. Want de theoretische beschouwingen van de trotskisten strookten zoals vaker niet met de realiteit. Zowel de sociaaldemocraten als de stalinisten wezen elke vorm van samenwerking resoluut van de hand en ook binnen de Eenheidsvakcentrale (EVC), de naoorlogse strijdbare vakbond waarbinnen CPN-ers de voornaamste posities verwierven, werden de RCP'ers als meest uitgesproken criticasters van de CPN-lijn bestreden.¹¹⁹ De RCP besloot daarom zelfstandig deel te nemen aan de Tweede Kamerverkiezingen van 7 juli 1948, en wel in de kiesdistricten Amsterdam en Rotterdam. De verkiezingsdeelname zou 'ongehoorde propaganda-mogelijkheden' bieden, die in hoofdzaak aangewend moesten worden om invloed te krijgen op CPN'ers.¹²⁰

In het kiesdistrict Amsterdam was Sal Santen de lijstaanvoerder. Reeds in september 1946 had hij zijn betrekking als documentalist bij het socialistische dagblad *Het Parool* opgezegd om volledig in dienst te treden van de revolutionaire partij.¹²¹ Gewapend met handkar, megafoon en leuzen als 'Voor Indonesië los van Holland nu!' en 'Doorbreekt de loonstop!' trok Santen avond na avond met zijn medestrijders door de straten van Amsterdam.¹²² De verkiezingen voor de Tweede Kamer brachten met slechts 2224 stemmen echter niet de gewenste doorbraak voor de RCP.¹²³ Integendeel, de hooggestemde verwachtingen die de Nederlandse trotskisten na de bevrijding koesterden maakten plaats voor een opeenvolging van teleurstellingen. Zo kwam de partij in grote financiële moeilijkheden. Zij kon haar vrijgestelden niet langer onderhouden en *De Tribune* ging tweewekelijks verschijnen in plaats van wekelijks.¹²⁴ Na de verkiezingen moest Santen, na maanden geen salaris te hebben ontvangen, daarom noodgedwongen een betrekking als documentalist bij een bank accepteren.¹²⁵ Verder nam de RCP in deze periode afscheid van een groot aantal partijleden die teleurgesteld de partij verlieten omdat de verwachte toestroom van arbeiders uitbleef of omdat zij zich niet konden onderwerpen aan de partijdiscipline van een revolutionaire partij. Om deze redenen bedankte bijvoorbeeld organisatiesecretaris E. Mulder (ex-CPN) voor het lidmaatschap en werd EVC'er C. Molleman uit de partij gezet.¹²⁶ Molleman was ruim een half jaar daarvoor nog door Santen

¹¹⁸ Jacklin, *De Vierde Internationale*, 11-15.

¹¹⁹ Voor de rol van de RCP in de EVC zie: Paul Coomans, Truïke de Jonge en Erik Nijhof, *De eenheidsvakcentrale (EVC) 1943-1948* (Groningen 1976) 164, 186-187, 225, 234, 489, 492.

¹²⁰ Ernest Germain aan Sal Santen 24-2-1946, IISG, Archief Sal Santen, map 48; Sal Santen aan Ernest Germain 23-4-1946, map 49.

¹²¹ Santen, *Stormvogels*, 137, 145. Zie ook: Getuigschrift van Het Parool 7-9-1946, IISG, Archief Sal Santen, map 133; en Sal Santen aan Dries Dolleman 11-9-1946, map 50.

¹²² Santen, *Poste-restante rood*, 202-203; Program RCP, IISG, Archief Sal Santen, map 51.

¹²³ Het aantal stemmen is gebaseerd op het *Repertorium kleine politieke partijen 1918-1967* (<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/KPP>), lemma RCP.

¹²⁴ Jacklin, *De Vierde Internationale*, 21. Om een beeld te geven van de financiële moeilijkheden: in januari 1948 had de RCP een schuld van 1400 gulden bij de drukker van *De Tribune*. Drukkerij Gramo aan Sal Santen 3-1-1948, IISG, Archief Sal Santen, map 51.

¹²⁵ Santen, *Poste-restante rood*, 202-204. Zie ook: Aanstellingsbrief en Getuigschrift van Amsterdamsche Bank N.V. 25-10-1948 en 30-1-1950, IISG, Archief Sal Santen, map 133. In deze map bevindt zich overigens ook een getuigschrift van Boekhandel L. Kloet (30-9-1948). Santen was nooit werkzaam voor deze joodse kennis, maar gebruikte de brief (tegenover zijn nieuwe werkgever) ter verantwoording van de twee jaar waarin hij als vrijgestelde voor de RCP werkte.

¹²⁶ Santen, *Poste-restante rood*, 202; PB der RCP aan IS 11-1-1947, IISG, Archief Sal Santen, map 51.

omschreven als ‘een belangrijke aanwinst’, ‘van onschatbare waarde, nu een nieuwe stakingsgolf over Nederland rolt’.¹²⁷

Na het verkiezingsdebacle klonken er binnen de RCP stemmen op voor koerswijziging. Waar de stagnatie van de partij in 1947 nog louter werd toegeschreven aan de overbelasting van de leiding en de ongeschiktheid van veel partijleden om ‘de taken ener partijgenoot te vervullen’¹²⁸, werd er tijdens het partijcongres van 1949 serieus gediscussieerd over ‘intrede’ in de PvdA als uitweg uit het isolement. De intredepolitiek is een trotskistische strategie uit de jaren dertig. Destijds kreeg de Franse sectie van Trotski het bevel om kortstondig in de socialistische massapartij te treden en ofwel de macht binnen deze partij te verwerven, dan wel deze organisatie te verlaten met een massale aanhang.¹²⁹ Deze overmoedige gok waagde de RCP in 1949 niet. Wel besloten de Nederlandse trotskisten om de ontwikkelingen in de PvdA nauwlettend te observeren en meer aandacht te besteden aan het vakbondswerk binnen het NVV. Hiermee kwam er evenwel geen einde aan het isolement en de financiële problemen van de partij.¹³⁰

Intredepolitiek

Trotski’s voorspelling uit 1939 dat miljoenen arbeiders zich binnen enkele decennia achter de banier van de Vierde Internationale zouden scharen, zadelde zijn volgelingen op met irreële verwachtingen ten aanzien van de nabije toekomst. Een direct gevolg hiervan was dat, naargelang de successen langer uitbleven, de beweging zich vertwijfeld vastklampte aan mogelijke revolutionaire perspectieven. Dit proces culmineerde in de aanloop naar het derde wereldcongres van de Vierde Internationale in augustus 1951. Na de breuk tussen Stalin en de Joegoslavische communistische leider Tito in juni 1948, de overwinning van de Chinese revolutie in oktober 1949 en de uitbraak van de Koreaanse oorlog (1950-1953) verkeerden de trotskisten in grote extase. Onder aanvoering van secretaris Michel Raptis was een congresmeerderheid er namelijk van overtuigd dat de neergang van het stalinisme zich definitief had ingezet en dat de mensheid aan de vooravond stond van de Derde Wereldoorlog. Ter voorbereiding van deze oorlog, die vanuit trotskistisch oogpunt de kiemen voor een wereldrevolutie in zich moest dragen, werd het besluit genomen om een mondiale intredepolitiek te voeren.¹³¹ De trotskisten besloten nu, in tegenstelling tot de intredepolitiek uit de jaren dertig, voor een langdurige periode ‘ondergronds’ te gaan in sociaaldemocratische en/of communistische massaorganisaties. Deze radicale breuk met de naoorlogse tactiek – die juist was gericht op de opbouw van eigen

¹²⁷ Sal Santen aan Ernest Germain 23-4-1946, IISG, Archief Sal Santen, map 49.

¹²⁸ Constateringen en besluiten partijcongres der RCP 24-26 december 1947, IISG, Archief Sal Santen, map 51; hierover ook: Notulen PB der RCP zitting 11-7-1947, map 53.

¹²⁹ Alexander, *International Trotskyism*, 320.

¹³⁰ Jacklin, *De Vierde Internationale*, 22, 25. Door de financiële misère moesten twee nummers van *De Tribune* in de zomer van 1950 zelfs in gestencilde vorm verschijnen.

¹³¹ Santen, *Poste-restante rood*, 206-208. Hierover ook Alexander, *International Trotskyism*, 316-321; Frank, *The Fourth International*, 84-85, 90; Pablo en Tichelman, *Geschiedenis van de Vierde Internationale*, 51-52.

massaorganisaties – ontlokte felle oppositie binnen de Vierde Internationale. Na jaren van richtingenstrijd kwam het in 1954 tot een grote scheuring. De Noord-Amerikaanse secties en een meerderheid binnen de Britse en Franse secties verlieten de moederschoot van de Vierde Internationale en richtten een gelijknamige tegenstrever op.¹³²

De RCP bleef gedurende de richtingenstrijd loyaal aan secretaris Michel Raptis. Op nadrukkelijk aandringen van de Griek besloten de Nederlandse trotskisten zelfs als eerste sectie om hun partij te ontbinden en in te treden in een massaorganisatie.¹³³ Dat juist de Nederlanders hiervoor werden uitverkozen is niet verwonderlijk. Sal Santen, de politiek secretaris van de RCP, kon namelijk tot de trouwste secondanten van de leider van de Vierde Internationale gerekend worden. Zijn bewondering voor en gevoel van verbondenheid met ‘Pablo’, zo zou hij later erkennen, vloeide zowel voort uit nederigheid als uit ijdelheid. Naar het voorbeeld van zijn schoonvader Sneevliet droomde Santen er heimelijk van om een grote rol in de geschiedenis te spelen. In het kielzog van Raptis zag hij mogelijkheden daartoe.¹³⁴ De nederigheid voerde in Santens relatie met de autoritaire Griekse ingenieur de boventoon, zoals ook uit het volgende citaat blijkt.

‘Intellectuele revolutionaire solidariteit bond me aan hem. In hem herkende ik mezelf duizend keer meer dan in Ernest Mandel of Pierre Frank, andere grootheden uit de Vierde Internationale. Door dat alles heen was Michel Raptis toch mijn ideaalvader. Zonder hem scheen mijn leven ondenkbaar. (...) En in al die jaren kreeg ik tegelijkertijd een hekel aan mezelf omdat ik zo onderdanig, zo weinig fier, zo gehoorzaam was (...).’¹³⁵

De opheffing van de RCP als publieke partij vond plaats gedurende een buitengewoon congres op 15 en 16 maart 1952. Bij de ontbinding had de RCP ongeveer honderd leden. Ongeveer zestig van hen sloten zich aan bij de PvdA.¹³⁶ Als theoretische onderbouwing van het opheffingsbesluit sprak de RCP, in slaafse navolging van de conclusies van het wereldcongres, in een Intern Bulletin van 22 januari 1952 haar verwachting uit dat de arbeidersklasse vanwege de oorlogsdreiging bescherming zou zoeken in massaorganisaties. Aangezien de Nederlandse trotskisten het beter achtten om de grote stroom arbeiders in de PvdA op te vangen dan haar later ‘achterna te hollen’, kozen zij voor een onmiddellijke intrede in de sociaaldemocratische partij. Een door het Politiek Bureau opgesteld tien-

¹³² Alexander, *International Trotskyism*, 321-322; Frank, *The Fourth International*, 92-95.

¹³³ Michel Raptis schreef aan Sal: ‘je pense que le temps est arrivé d’intégrer notre mouvement en Hollande (...) là où sont vraiment actuellement les larges masses du pays, et d’y entreprendre un travail méthodique et patient, en brisant coûte que coûte notre isolement actuel’. Gabe [schuilnaam Raptis] aan Sal Santen 5-11-1951, IISG, Archief Sal Santen, map 3. De opmerking dat de RCP als eerste sectie intrad is gebaseerd op Alexander, *International Trotskyism*, 626.

¹³⁴ Ruud Keurentjes, Sal Santen. Van revolutionair tot schrijver (Doctoraalscriptie Geschiedenis, KU Nijmegen 1981) 120. Keurentjes citeert Santen als volgt: ‘ijdelheid in die zin dat ik dacht dat ik zelf een grote rol moest spelen in de geschiedenis. En waarbij ik in de schaduw van Pablo in staat was om die rol te spelen’.

¹³⁵ Santen, *Schimmenspiel*, 17-18. Raptis was vier jaar ouder dan Santen.

¹³⁶ Alexander, *International Trotskyism*, 626. Alexander baseert deze gegevens op een schatting van de Nederlandse historicus Herman Pietersson.

punten-program, dat het accent legde op het bestrijden van de ‘klassenverzoeningspolitiek’ van de PvdA, diende daarbij het werk van de trotskisten na de intrede te organiseren.¹³⁷

Forens van de wereldrevolutie

Sal Santen behoorde niet tot de ‘intreders’. Met het oog op de aanstaande wereldoorlog kreeg hij in 1951 van het IS de opdracht om in Latijns-Amerika een bureau ter coördinatie van de trotskistische beweging op dat continent te organiseren en tevens de verhuizing van het IS naar Latijns-Amerika voor te bereiden. Met de oprichting van het bureau wilde Michel Raptis in hoofdzaak voorkomen dat zijn aanhang op dit continent zich gedurende de richtingenstrijd aan de kant van de oppositie in de Vierde Internationale zou plaatsen.

Tegen de wil van zijn vrouw in, die haar man logischerwijs niet voor tenminste een jaar wilde kwijtraken¹³⁸ en die zich zorgen maakte over de opvoeding van hun jonge gezin – dat in mei was uitgebreid met dochter Karin – , accepteerde Santen de missie. Een kans om te leven als beroepsrevolutionair kon hij eenvoudigweg niet laten lopen.¹³⁹ Ofschoon het besluit tot Santens vertrek reeds in oktober 1951 was genomen,¹⁴⁰ duurde het nog tot 8 november 1952 voordat hij per boot naar Montevideo in Uruguay vertrok.¹⁴¹ In de tussentijd werd Sal Santen opgenomen in het IS, nam hij ontslag als redactiestenograaf bij *Het Vrije Volk* – waar hij van februari 1950 tot september 1952 werkte – en verzamelde hij referentiebriefven die zijn verblijf in Latijns-Amerika moesten rechtvaardigen.¹⁴²

Na ruim een jaar keerde Santen zonder toestemming van het IS terug naar Nederland. Hij was er in geslaagd om in Chili een Latijns-Amerikaans Bureau op te richten en zijn reis had hem daarnaast naar Brazilië, Uruguay, Argentinië, en Bolivia gebracht. Toch overheerste bij terugkeer een gevoel van ontgoocheling. Valse beloftes en geldgebrek hadden Santen tijdens zijn missie nagenoeg tot wanhoop gedreven. Zijn Latijns-Amerikaanse contactpersonen lieten hem bijvoorbeeld grotendeels aan zijn lot over en weigerden te luisteren naar de politieke inzichten van de Europese buitenstaander. De

¹³⁷ Jacklin, *De Vierde Internationale*, 42-47, 57-62.

¹³⁸ Over de duur van de missie schreef Michel Raptis aan Santen: ‘Tu pars là-bas, en principe pour un an. Mais si les

conditions se présentent bien, comme je le pense, en envisagera une installation plus permanente là-bas, et dans ce cas, tu y amèneras toute la famille’. Gabe [Raptis] aan Sal Santen 9-7-1952, IISG, Archief Sal Santen, map 3.

¹³⁹ Santen, *Poste-restante rood*, 209-218. De geboortedata van de kinderen van Bep en Sal Santen zijn: Ellen 22-10-1940, Bart 2-11-1945 en Karin 11-5-1951. Gebaseerd op de stamboom van de familie Sneevliet in: Henk Smeets en Dick de Winter (red), *Wij moesten door... Uitgave van het Sneevliet Herdenkingscomité* (Ridderkerk 2001) 105.

¹⁴⁰ Gabe aan Sal Santen 3-10-1951, 23-10-1951 en 23-11-1951, IISG, Archief Sal Santen, map 3.

¹⁴¹ Pierre Frank aan Sal Santen, 21-10-1952, IISG, Archief Sal Santen, map 3. De boot vertrok vanuit Marseille.

¹⁴² Santen, *Poste-restante rood*, 220, 225. Aanstellingsbrief en Getuigschrift van N.V. Drukkerij en Uitgeversmaatschappij De Arbeiderspers 18-2-1950 en 27-8-1952, IISG, Archief Sal Santen, map 133. In de mappen 3 en 162 bevinden zich een drietal referentiebriefven waarin Sal Santen vermeld staat als vertegenwoordiger van een Engelse uitgeverij, als medewerker van het IISG en als correspondent van een Braziliaans nieuwsblad.

verwachte emigratie van de familie Santen liep daarenboven stuk¹⁴³ en zijn vrouw en kinderen ontvingen slechts een deel van het door het IS toegezegde geld. Dit alles leidde niet enkel tot spanningen binnen de beweging, maar ook binnen Santens huwelijk. Zo verweet Bep Santen-Blaauw haar echtgenoot dat hij zijn werk boven zijn gezin stelde: ‘ze [het IS] wisten destijds precies waarom juist Sal Santen deze betrekking moest aannemen hoor, omdat er geen ander zo idioot was om dat te doen’.¹⁴⁴ Toen Bep in het najaar van 1953 ook nog met wondkoorts in een Amsterdams ziekenhuis werd opgenomen besloot Santen, gedreven door schuldgevoel, eenzaamheid en ontgoocheling, om overhaast huiswaarts te keren.¹⁴⁵

De merkwaardige wijze waarop zijn Zuid-Amerikaanse geloofsgenoten Sal Santen behandelden, vraagt om een verklaring. Naar alle waarschijnlijkheid is Santen tijdens zijn missie het slachtoffer geworden van de persoonlijke ambities van één van de leidende Latijns-Amerikaanse trotskisten. De ‘Pabloïtische’ trotskisten stonden onder leiding van de Argentijn Homero Cristali, die beter bekend is onder zijn schuilnaam Juan Posadas. Cristali was een enigszins megalomane figuur met eigenzinnige inzichten en ambities.¹⁴⁶ De ontwikkeling van eigen inzichten was de trotskistische secties in Latijns-Amerika niet vreemd. In tegenstelling tot de meeste Europese secties konden zij hun activiteiten namelijk met betrekkelijk weinig bemoeienis of hulp van de Vierde Internationale verrichten.¹⁴⁷ De opdracht die Santen van Raptis meekreeg om een Latijns-Amerikaans Bureau op te richten wijst evenwel op een poging van het IS om de Latijns-Amerikaanse trotskisten onder strakkere leiding te brengen. Ter bescherming van zijn eigen machtspositie frustreerde Cristali derhalve alle pogingen van Santen om zijn opdracht ten uitvoer te brengen. En toen deze met belastende verhalen terugkeerde naar Europa, klaagde Cristali dat Santen met zijn plotselinge vertrek de proletarische discipline had geschonden. Het IS bleef in deze kwestie ogenschijnlijk achter Sal Santen staan: ‘Le SI garde absolument sa confiance totale à toi, et ne voit en ce qui le concerne aucune raison de changer d’avis

¹⁴³ Santen, *Poste-restante rood*, 228-269. Voor de emigratieplannen zie voetnoot 138. IISG, Archief Sal Santen, mappen 3 en 162 bevatten verscheidene reisdocumenten uit deze periode. Zelf was Sal Santen overigens van mening dat zijn reis wel degelijk betekenis heeft gehad. Onder meer door het propageren van de intredepolitiek zei hij te hebben bijgedragen aan de politisering van de Latijns-Amerikaanse (en dan in het bijzonder de Boliviaanse) arbeidersklasse. Zie hiervoor: John Jansen van Galen, ‘Forens van de wereldrevolutie. Het verbijsterende bestaan van Sal Santen’ in: *Haagse Post* 61 (1974) 42 (19 oktober) 32-37, aldaar 33; Igor Cornelissen, ‘Sal Santen: ‘Ik ben geen vijand van de beweging, ik ben schrijver geworden’” in: *Vrij Nederland* 43 (1982) 41 (16 oktober) 7, 14, aldaar 7.

¹⁴⁴ Bep Santen-Blaauw aan Sal Santen 18-8-1953, IISG, Archief Sal Santen, map 164. Voor het geldgebrek van Bep en de lakse houding van de Nederlandse trotskisten zie vooral Bep Santen-Blaauw aan Sal Santen 6-1-1953, 22-1-1953 en 31-3-1953, IISG, Archief Sal Santen, map 163.

¹⁴⁵ Santen, *Poste-restante rood*, 260-261.

¹⁴⁶ Alexander, *International Trotskyism*, 332-333 (citaat); Robert J. Alexander, *Trotskyism in Latin America* (Stanford 1973) 53, 66-67. Posadas wordt door de historicus Alexander omschreven als ‘one of the most curious figures in the history of International Trotskyism’. Posadas zag zichzelf onder meer als een belangrijke theoreticus van de leer van Marx-Lenin-Trotski, richtte in april 1962 zijn eigen Internationale op en zou later propageren dat de Sovjet-Unie zijn atoomwapens moest inzetten tegen de VS ter inleiding van de wereldrevolutie.

¹⁴⁷ Alexander, *Trotskyism in Latin America*, 37.

sur la très grande utilité de ton installation en AL [Amérique Latin]'.¹⁴⁸ In de realiteit oefende het IS echter zware druk uit op Santen, zodat deze uiteindelijk diep door het stof ging:

‘Er staan hogere belangen op het spel. We moeten voorkomen dat Posadas zich aansluit bij de scheurmakers, anders kunnen wij de Internationale begraven Sal, en dus schrijf je een brief waarin je je spijt betuigt en erkent dat je onjuist hebt gehandeld, misschien wel als een pequeño burgués [kleine bourgeois], want de beweging gaat boven alles, ook als je vrouw ernstig ziek is en je je bovendien geen raad meer weet omdat ze je hebben laten stikken in de moeilijkste omstandigheden.’¹⁴⁹

De intredepolitiek faalt

Sinds zijn buitenlandse avontuur en lidmaatschap van het IS had Sal Santen enigszins afstand genomen van de Nederlandse sectie. Alhoewel hij lid bleef van het Politiek Bureau, was Theo van Tijn hem opgevolgd als politiek secretaris en Maurice Ferares – die net als Santen de zoon was van een Joodse schoenmaker en als enige van zijn gezin de oorlog had overleefd – nam de correspondentie van de sectie voor zijn rekening.¹⁵⁰ Dit betekende allerm minst dat Santen voortaan stilzat. Zo had hij na een kortstondige betrekking als correspondent zijn werk als stenograaf weer opgepakt, eerst voor het stenografisch bureau De Jong en vanaf juni 1956 opnieuw bij de redactie van *Het Vrije Volk*.¹⁵¹ Daarnaast eiste het lidmaatschap van het IS veel van zijn tijd op. Vanaf de zijlijn bleef Santen niettemin de Nederlandse sectie en haar ‘verankering’ in de PvdA volgen.

Een meerderheid van de Nederlandse trotskisten was in maart 1952 in de PvdA ingetreden met het doel om aldaar een ‘arbeidersoppositie’ te organiseren. Dit was bij voorbaat een zware opgave omdat binnen de sociaaldemocratische beweging alle elementaire voorwaarden ontbraken: er was geen ‘centristische’ stroming of oppositie,¹⁵² zelfs geen eerste aanzet daartoe. Wat betreft haar ideologie en politieke stijl was de PvdA in vergelijking met de vooroorlogse SDAP nieuwe wegen ingeslagen en zij liet haar arbeideristische traditie stilletjes achter zich. Zoals de historicus Theo van Tijn, destijds een van de intredende trotskisten, schrijft was de PvdA in de jaren vijftig een ‘prominent regeringspartner

¹⁴⁸ Le Bureau du SI [Secrétariat International] aan Sal Santen 5-1-1954, IISG, Archief Sal Santen, map 4.

¹⁴⁹ Santen, *Poste-restante rood*, 272-273. Ik heb in het Archief Sal Santen geen afdruk van deze brief gevonden. Aan de juistheid van de opmerking twijfel ik echter niet. Zo schreef Raptis met betrekking tot dit onderwerp aan Santen: ‘je voudrais si possible te voir avant le CM [Congrès Mondial; juli 1954], car laisser se dérouler ce dernier ainsi, au hasard, risque d’être une vraie catastrophe pour notre mouvement’. Gabe [Raptis] aan Sal Santen 22-4-1954, IISG, Archief Sal Santen, map 4.

¹⁵⁰ Sal Santen aan Herman [Tieleman] 28-1-1952, IISG, Archief Sal Santen, map 3. Over Ferares: Santen, *Poste-restante rood*, 200.

¹⁵¹ Getuigschrift van Holfra N.V. 30-9-1954; Aanstellingsbrief van N.V. Drukkerij en Uitgeversmaatschappij De Arbeiderspers 1-7-1956, Archief Sal Santen, map 133. Voor zijn werkzaamheden bij Albert de Jong zie: Sal Santen, *Een slecht geweten. Verhalen* (Amsterdam 1990) 58-62; Albert de Jong aan Sal Santen 29-4-1954, IISG, Archief Sal Santen, map 74.

¹⁵² Centrisme verwijst in de marxistisch-leninistische vocabulaire naar een instabiele en ongeconsolideerde politieke stroming in de arbeidersbeweging die voortkomt uit de ‘crisis van het reformisme’ en die zich situeert tussen het reformisme en het marxisme. Centrisme kenmerkt zich daarbij door de koppeling van een revolutionair jargon aan een reformistische praktijk.

uit roeping, zeer trouw bondgenoot in de koude oorlog en anti-communistisch'.¹⁵³ Dit dwong de trotskisten om bij de intrede hun taalgebruik enigszins bij te schaven en de kleur van hun nieuwe omgeving aan te nemen.¹⁵⁴

In maart 1955, na jaren van vruchteloos intredewerk, rapporteerde Sal Santen namens de Nederlandse sectie aan het IS dat 'pour la première fois depuis très longtemps les possibilités restent favorables ici'. Het in februari opgerichte Sociaal-Democratisch Centrum (SDC) moest nieuwe perspectieven openen voor het trotskistische werk binnen de PvdA.¹⁵⁵ Nadat de trotskisten in 1954 aanvankelijk probeerden om zelfstandig een oppositie te organiseren rond het maandblad *Perspectief*, hadden ze in 1955 aansluiting gevonden bij een groepje opposanten dat onder leiding stond van de oude, verstokte marxist Sam de Wolff en de antimilitaristische predikant J.J. Buskes. Gezamenlijk stelden de opposanten zich met het SDC ten doel om de socialistische traditie binnen de PvdA te handhaven. Dit hield concreet in dat de SDC'ers ijverden voor de socialisatie van de voornaamste productiemiddelen en dat zij duurzame samenwerking met groepen (zoals de KVP) en staten (in NAVO-verband) die het kapitalisme in stand wensten te houden, afwezen.¹⁵⁶

Santens rapport getuigde niet voor niets van hervonden optimisme. De Nederlandse trotskisten kropen uit een diep dal. Uit het RCP-dossier van de PvdA, dat de historica Jacklin voor haar doctoraalscriptie heeft bestudeerd, blijkt dat het bestuur van de sociaaldemocratische partij vrijwel vanaf het begin van de intrede (december 1952) op de hoogte was van de trotskistische activiteiten in haar gelederen. De PvdA ontving deze informatie van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), die een informant binnen de trotskistische beweging had. Ofschoon het partijbestuur nauwkeurig wist om welke personen het ging, koos zij er niet voor om hen te royeren. Uit voorzorg werden de betrokken afdelingen wel gevraagd om de trotskisten scherp in de gaten te houden en te voorkomen dat zij een bestuursfunctie zouden bekleden. Daarnaast kwam het in de zomer van 1954 tot een gesprek tussen PvdA-voorzitter Evert Vermeer en Theo van Tijn. Vermeer merkte gedurende dit onderhoud op dat hij 'alles' wist en dat de PvdA samenwerkte met de BVD. De schrik zat er vervolgens goed in bij de trotskisten. In een staat van verwarring werd er, in samenspraak met Michel Raptis, besloten om de RCP als gesloten, ondergrondse organisatie op te heffen. De intreders verbraken verder een groot deel van hun contacten met het Politiek Bureau van de sectie en zij besloten om het idee van het trotskisme

¹⁵³ Th. van Tijn, 'Koude oorlog in de PvdA. Het sociaal-democratisch centrum 1955-1959' in: B.W. Schaper, *Het verbleekte ideaal. De linkse kritiek op de sociaal-democratie in Nederland* (Amsterdam 1982) 69-77, aldaar 69. Hierover ook: P. de Rooy (red.), *De Rode Droom: een eeuw sociaal-democratie in Nederland. Een essay en een beeldverhaal* (Nijmegen 1995) 52-57. Overigens rept Van Tijn met geen woord over zijn eigen trotskistenverleden en de intredepolitiek. Hij laat het bij de vermelding dat de schrijver 'uit kleine linkse groeperingen' naar de PvdA is gegaan.

¹⁵⁴ Jacklin, *De Vierde Internationale*, 54-55. Zie ook: Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk*, 165.

¹⁵⁵ Sal Santen aan de leden van het IS 13-3-1955, IISG, Archief Sal Santen, map 4.

¹⁵⁶ Van Tijn, 'Koude oorlog in de PvdA', 71.

in het vervolg openlijk binnen de PvdA te propageren. Hieruit resulteerden de publicatie van het reeds genoemde periodiek *Perspectief* in december 1954 en de deelname aan het SDC in 1955.¹⁵⁷

Toch zou ook het SDC niet een reddingsboei voor de Nederlandse trotskisten blijken te zijn. Ten eerste was deze linkse oppositie geen lang leven beschoren. Als regerings- en doorbraakpartij had de PvdA geen behoefte aan partijleden die, door een beroep te doen op de nostalgische sentimenten van oude SDAP'ers, onrust en verdeeldheid zaaiden. Stappen van het partijbestuur konden daarom niet uitblijven, al zou de kleine maar luidruchtige groep achterhoedevechters van het SDC tot 1957 nog grotendeels genegeerd worden. In 1959 werd er evenwel korte metten met de linkse oppositie gemaakt toen een ruime congresmeerderheid een anti-SDC-motie van het partijbestuur steunde. Het SDC besloot zichzelf daarop te ontbinden, maar zijn periodiek *Socialistisch Perspectief* te laten voortbestaan.¹⁵⁸

Ten tweede zorgde deze fase van de intrede voor splijtende verdeeldheid binnen de trotskistische sectie. Een minderheid, die onder leiding stond van Santen en Ferares, zag de deelname aan het SDC reeds voor aanvang als een beginselloos 'verraad aan de partij, aan haar verleden en aan haar toekomst' en bleef nadien deze onzuivere politieke lijn bestrijden.¹⁵⁹ Vanaf 1955 groeide hun onvrede naargelang de meerderheid van de ingetreden trotskisten, onder leiding van Theo van Tijn en Wout Tieleman, steeds meer de 'reformistische' kleur van haar omgeving adopteerde en alsmaar minder gehoor gaf aan de raadgeving van het IS. Gedesillusionerd door het uitblijven van successen maakte deze meerderheid zich geleidelijk los van het marxisme-leninisme. Desondanks bleven Santen en Ferares zich verbeten beklagen dat 'in de samenwerking met andere tendenzen (...) niet meer [wordt] uitgegaan van de opvatting van Trotsky, "dat elke manoeuvre naar haar wezen slechts een episode is met betrekking tot de fundamentele strategische lijn van de strijd", maar (...) een beginselloos compromis [wordt] gesloten'.¹⁶⁰ De tweespalt had als gevolg dat de sectie intern niet meer functioneerde. In 1959 leidden persoonlijke wrijvingen er zelfs toe dat de minderheid – die zich nu 'Groep De Internationale' noemde – uit de leiding van de sectie werd gezet.¹⁶¹ Het conflict kwam pas ten einde toen de meerderheid twee jaar later besloot om in de PvdA te blijven en haar contacten met de Vierde Internationale te verbreken. De intredepolitiek was daarmee op een totale mislukking

¹⁵⁷ Jacklin, *De Vierde Internationale*, 69-87. Over de rol van de BVD ook: D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* ('s-Gravenhage 1995) 151-152.

¹⁵⁸ Van Tijn, 'Koude oorlog in de PvdA', 72-76.

¹⁵⁹ Maurice [Ferares] aan de leden van het PB 11-9-1954, IISG, Archief Sal Santen, map 4.

¹⁶⁰ Sal Santen aan het PB 9-9-1959, IISG, Archief Sal Santen, map 8.

¹⁶¹ De periode 1955-1960 valt buiten het onderzoek van Jacklins scriptie, maar zij maakt hier desondanks enige opmerkingen over: Jacklin, *De Vierde Internationale*, 106-119. Meer waardevol voor mijn onderzoek waren de volgende brieven: Sal Santen aan het PB 12-5-1959, 10-8-1959, 9-9-1959, IISG, Archief Sal Santen, map 8; PB der RCP aan Sal Santen 29-8-1959, map 54; Sal Santen aan het IS 6-3-1960, 15-3-1960, map 102; Groep De Internationale (voormalige minderheid) aan de leden van de Nederlandse sectie van de Vierde Internationale, map 9; IS-resolutie over Nederland 3-2-1962, map 11. De 'Hollandse kwestie' lag het IS zwaar op de maag. Zie hiervoor bijvoorbeeld: Pierre Frank aan Michel Raptis 8-2-1960, map 102. Tot slot wordt Van Tijn over deze periode geciteerd in Cornelissen, 'PALVU', *Vrij Nederland* 40 (1979) 44 (3 november) 7-8, aldaar 8.

uitgelopen. Ter illustratie van de schade: in het midden van de jaren zestig bestond de Nederlandse sectie nog maar uit circa vijftien personen.¹⁶²

Valsemunters

In 1958 verhuisde het Dagelijks Secretariaat van het IS van Parijs naar Amsterdam. Michel Raptis nam met zijn vrouw intrek in de woning van Maurice Ferares op de Nieuwe Prinsengracht. De verhuizing volgde naar aanleiding van de geboorte van de gaullistische Franse Vijfde Republiek, die de perspectieven voor revolutionair werk in Frankrijk verkleinde.¹⁶³ Voor Sal Santen, die in de zomer van 1957 was verhuisd naar het Berlagehof 36 te Amsterdam¹⁶⁴, stapelde het werk zich nu op. Hij nam zitting in het Dagelijks Secretariaat, was redacteur van een drietal tijdschriften – *De Internationale*¹⁶⁵, *Fourth International*¹⁶⁶ en *The Internationalist*¹⁶⁷ –, en raakte bovendien verstrikt in een groots en meeslepend privé-project van Raptis.

Net als binnen de Nederlandse sectie was er in de leiding van de Vierde Internationale aan het eind van de jaren vijftig een meerderheid tegenover een minderheid komen te staan. De minderheid, gevormd door Raptis en Santen, was van mening dat de revolutionaire mogelijkheden in West-Europa voor langere tijd waren geweken en dat de beweging haar isolement enkel kon doorbreken door zich te richten op de koloniale revolutie. Pierre Frank, Ernest Mandel en de Italiaan Livio Maitan verzetten zich binnen het IS heftig tegen deze opvatting.¹⁶⁸ Daarop besloot Raptis om zelfstandig hulp te bieden aan koloniale bevrijdingsbewegingen.

Raptis' eerste project omvatte het vervaardigen van wapens en waarde- en identiteitspapieren voor de FLN, het Algerijnse Bevrijdingsfront, dat in de periode 1954-1962 een bloedige vrijheidsstrijd tegen het Franse koloniale bestuur voerde.¹⁶⁹ Santen aarzelde geen moment toen Raptis hem om hulp vroeg. In Amsterdam strikten ze een aantal medewerkers, waaronder de oud-OSP'er en chemigraaf Ab

¹⁶² Alexander, *International Trotskyism*, 626-629.

¹⁶³ Over het jaar van verhuizing bestaat onduidelijkheid. Waar Alexander het op 1960 houdt, spreken andere bronnen over 1958. Alexander, *International Trotskyism*, 328; Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk*, 230; Jansen van Galen, 'Forens van de wereldrevolutie' in: *Haagse Post* 61 (1974) 42 (19 oktober) 32-37, aldaar 34; Santen, *Schimmenspel*, 34.

¹⁶⁴ Patrick [een mij onbekende schuilnaam] aan Sal Santen 12-7-1957, IISG, Archief Sal Santen, map 7.

¹⁶⁵ *De Internationale. Nederlands orgaan van de 4^e Internationale* was een gestencild, theoretisch tijdschrift dat tweemaandelijks verscheen en vanaf het eerste nummer (1 februari 1957) tot april 1960 onder redacteurschap stond van Sal Santen. De ondertitel van het tijdschrift luidde afwisselend ook 'Orgaan van de Nederlandse sectie van de 4^e Internationale'.

¹⁶⁶ *Fourth International. English language edition of the theoretical organ of the International Executive Committee of the Fourth International* verscheen vier maal per jaar en stond van het derde nummer (zomer 1958) tot het negende nummer (lente 1960) onder redacteurschap van Sal Santen. Santen publiceerde hierin ook eigen theoretische artikelen, zie bijvoorbeeld *Fourth International* 6 (Spring 1959), 46-48; en 9 (Spring 1960), 39-44.

¹⁶⁷ *The Internationalist. Information Bulletin of the Secretariat of the Fourth International* verscheen maandelijks vanaf 1957. De verzameling van het IISG vangt aan bij de derde jaargang. *The Internationalist*, dat acht pagina's met korte nieuwsitems telde, verdween na de arrestatie van Santen in juni 1960.

¹⁶⁸ Frank, *The Fourth International*, 100.

¹⁶⁹ Zie hiervoor o.a. John Talbott, *The war without a name. France in Algeria, 1954-1962* (New York 1980).

Oeldrich die goed bevriend was geweest met Santens broer Maurits, en in het Duitse Osnabrück vonden ze een drukkerij. Hier beoogden zij grote hoeveelheden Franse bankbiljetten – om de Franse economie te ontwrichten – en legitimatiebewijzen te fabriceren. Daarbij kwam vooral de ervaring die Oeldrich gedurende de Tweede Wereldoorlog had opgedaan met het vervalsen van persoonsbewijzen en bonkaarten goed van pas. Daarnaast werd er in Marokko een wapenfabriek opgezet, waar mortieren, granaten en mitrailleurs werden gemaakt. Ook hierin speelde Oeldrich een sleutelrol. Hij gaf opdracht aan ontwerpers voor het tekenen van wapenonderdelen en exporteerde machines die konden worden gebruikt voor de wapenassemblage naar het Arabische land.¹⁷⁰ Ondanks de trotskistische ervaring met het werken in de illegaliteit – conspiratief gedrag was hun tweede natuur – kreeg de BVD in 1959 lucht van de operatie. Enkele dagen voordat de bankbiljetten, voor een totaal aan vijf miljard Franse francs, klaar was deed de politie een inval in de drukkerij in Osnabrück. Daar trof men ‘de modernste naoorlogse valsemunterij van West-Europa aan’.¹⁷¹ Sal Santen was ervan overtuigd dat de louche drukker Joop Zwart, die zonder toestemming van Raptis en Santen bij het project betrokken was geraakt, het project had verraden. Tijdens de rechtszaak bleek echter dat een zetter gewetenswroeging had gekregen en – al dan niet op advies van Zwart – naar de politie was gestapt. Deze greep op 10 juni 1960 in en arresteerde alle betrokkenen.¹⁷²

De valsemunterszaak trok veel belangstelling. Allereerst in de pers, die smulde van de duistere personen en activiteiten.¹⁷³ Daarnaast hielden ook politici zich met de zaak bezig. Zowel het Tweede-Kamerlid H.J. Lankhorst (Pacifistisch Socialistische Partij, PSP) als het Eerste-Kamerlid G.J.P. Cammelbeeck (PvdA) stelden (schriftelijke respectievelijk mondelinge) vragen aan minister A.Ch.W. Beerman van Justitie over het langdurige voorarrest van Raptis en Santen. Verder verzocht het Tweede-Kamerlid J.M. den Uyl (PvdA) de minister schriftelijk om informatie omtrent de rol van de BVD in deze zaak.¹⁷⁴ Tenslotte wisten Nederlandse trotskisten een groot aantal steunbetuigingen uit binnen- en buitenland voor de verdachten te verzamelen. Onder andere de Franse filosofen Jean-Paul Sartre en Simone de Beauvoir, en de historici prof. dr. J. Presser en prof. dr. Fr. de Jong Edz. behoorden tot de ondertekenaars van een protestbrief aan de Nederlandse regering. Gedurende het proces trad Mien Sneevliet bovendien op als getuige voor Santen en werd er een verklaring van Trotski’s weduwe voorgelezen.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Santen, *Poste-restante rood*, 283-297, 302-319; Bart de Cort, *De Groep Gerretsen. Kroniek van een verzetsgroep 1940-1945* (Den Haag 1998) 16, 74-75.

¹⁷¹ De Cort, *De Groep Gerretsen*, 75.

¹⁷² Hierover: Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst*, 152-155; Middagzitting woensdag 21 juni 1961, IISG, Archief Sal Santen, map 57; Zitting vrijdag 23 juni 1961, map 58. Over de rol van Joop Zwart, die naar verluidt voor de BVD werkzaam zou zijn geweest: Igor Cornelissen, *Alleen tegen de wereld. Joop Zwart, de geheimzinnigste man van Nederland* (Amsterdam 2003) vooral 141-150, 170-187.

¹⁷³ Zie bijvoorbeeld *Het Vrije Volk* 14-6-1960, 22-6-1960, 21-6-1961 en 27-6-1961.

¹⁷⁴ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1960-1961*, 2015, 2033, 2074; *Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal 1960-1961*, 2212-2215, 2228, 2235-2238.

¹⁷⁵ Cornelissen, *Van Zwolle tot Brest-Litowsk*, 246-250; *En defense de Michel Raptis (Pablo) et Sal Santen: emprisonnés en Hollande pour leur soutien à la lutte de libération nationale du peuple algérien* (Amsterdam 1960) 21-29; Santen, *Poste-restante rood*, 371.

Ofschoon de aanklager van het Openbaar Ministerie in zijn requisitoir Raptis aanwees als ‘de motor van strafbare handelingen’¹⁷⁶ en hoewel Santen tijdens het proces alle schuld op zichzelf trachtte te laden om zijn vriend te ontlasten, kregen zowel Raptis als Santen na een voorarrest van 13 maanden een gevangenisstraf opgelegd van 15 maanden. De rechter achtte uiteindelijk alleen het ‘medeplegen’ van een ‘poging tot’ het namaken van bankbiljetten bewezen.¹⁷⁷

Afscheid van de beweging

Tijdens zijn gevangenschap had Sal Santen zich twee zaken voorgenomen. Ten eerste wilde hij na zijn vrijlating meer aandacht besteden aan zijn gezin, dat te vaak op de tweede plaats was gekomen. ‘Bij ons ging de illegaliteit [na de oorlog] gewoon door en anderen snaptten daar helemaal niets van’, schreef Santens dochter Ellen bijvoorbeeld over haar jeugd.¹⁷⁸ Ten tweede wenste hij binnen de beweging niet langer als een ‘vod’ te worden behandeld.¹⁷⁹ Santen ontwikkelde bijgevolg een grotere gevoeligheid voor de gangbare, harde omgangsvormen in het marxistisch-leninistische milieu.

En kritiek kreeg Sal Santen in de volgende jaren voldoende te verduren. Raptis vertrok na zijn gevangenschap naar Algerije en liet de strijd tegen de meerderheid binnen het IS aan Santen over. Deze stond echter machteloos tegenover Frank, Maitan en Mandel en bleef daarom steeds vaker afwezig bij IS-zittingen. In de brievenwisseling tussen Santen en de leden van het IS vlogen de verwijten over en weer.¹⁸⁰ Van Raptis ontving Sal Santen bovendien het venijnige commentaar dat hij zich niet voldoende zou inzetten voor de wereldrevolutie. De Griek verlangde van Santen dat deze de ‘Pabloïtische tendens’ binnen het IS bleef verdedigen¹⁸¹ en daarnaast naar Algerije emigreerde. Leven als een beroepsrevolutionair was weliswaar diens droomwens, maar zijn vrouw Bep protesteerde heftig en eiste dat eerst alles geregeld zou zijn – met het mislukte Latijns-Amerikaanse avontuur in het achterhoofd geen vreemde eis. Santens aarzeling zorgde voor wrevel in zijn relatie met Raptis. Hoewel hij er al vaker van was beschuldigd dat hij zijn persoonlijke belangen voor die van de beweging plaatste, leek het alsof deze hoofdzonde hem nu ook daadwerkelijk werd aangerekend door de leidende trotskisten – die niet zoals Santen in loondienst waren of een gezin hadden te onderhouden.¹⁸²

¹⁷⁶ Gedeelte van het requisitoir in de strafzaak tegen M. Raptis en S. Santen, IISG, Archief Sal Santen, map 58. De aanklager eiste voor Raptis een gevangenisstraf van 3 jaar, voor Santen 2 jaar.

¹⁷⁷ Vonnis van de arrondissementsrechtbank te Amsterdam 12-7-1961, IISG, Archief Sal Santen, map 68. Oeldrich werd in Duitsland tot tweeënhalf jaar gevangenisstraf veroordeeld. Hiervoor: De Cort, *De Groep Gerretsen*, 76.

¹⁷⁸ Voornemen in: Sal Santen, *Dapper zijn omdat het goed is. Brieven uit de cel* (Amsterdam 1993) 153. Voor uitspraak Ellen Santen zie: Smeets en De Winter (red), *Wij moesten door...*, 187.

¹⁷⁹ Santen, *Poste-restante rood*, 360-361, 363. De rechtszaak die Santen en Raptis in deze periode aanspanden tegen de dagbladen *De Waarheid* en het Franse *l'Humanité* wordt in deze scriptie niet besproken.

¹⁸⁰ Ibidem, 384-388. Zie ook Livio [Maitan] aan Sal Santen 24-1-1962; Sal Santen aan Livio 30-1-1962; en Sal Santen aan het IS 6-3-1962, 25-5-1962, 26-5-1962, IISG, Archief Sal Santen, map 11.

¹⁸¹ Sal Santen aan Michel Raptis 25-4-1962, IISG, Archief Sal Santen, map 55.

¹⁸² Santen, *Poste-restante rood*, 384-398.

Sal Santen stortte psychisch en lichamelijk in toen bleek dat Raptis hem niet langer tegen derden verdedigde. Per toeval was hij op een brief – geadresseerd aan Ferares – gestuit waarin de Griek en zijn vrouw over hem roddelden. Emotioneel vroeg Santen daarop om verheldering.¹⁸³ In plaats daarvan kreeg hij tijdens hun volgende ontmoeting een snerende opmerking naar zijn hoofd. In een staat van ontredding capituleerde Santen vervolgens.

‘Die nacht had ik de vreemde sensatie dat ik bezig was dood te gaan. Eerst verstijfden mijn benen, toen mijn hele lichaam. (...) Daarna was het verblijf op de zitting voor mij één grote, verwarrende gebeurtenis, waarin ik bereid was je in alles je zin te geven, als je maar niet kwaad op me was. Ik liet me gewillig kiezen in het Internationaal Secretariaat, zei tegen Hella [Hélène, Raptis’ echtgenote] dat ik naar Algiers wilde komen ook als er helemaal geen geld was, dan moest Bep maar zien hoe ze zich met de kinderen redde. De revolutie ging voor.’¹⁸⁴

Maar na afloop van de eerstvolgende IS-zitting keerde hij huiswaarts met een zware longontsteking. Santen, die lichamelijk sterk reageerde op psychische problemen, trok zich daarop terug uit de leiding van de Vierde Internationale en de Nederlandse sectie.¹⁸⁵ Wederom kwam hij onder behandeling van een psychiater te staan, die hem aanraadde om voorlopig af te zien van politieke activiteiten. Maar de jaren verstreken terwijl de klachten aanhielden. In 1967 besloot Santen daarom volledig te breken met de trotskistische beweging. Middels een brief aan de Internationale van Raptis – die de Vierde Internationale in 1964 had verlaten om een eigen organisatie op te zetten¹⁸⁶ – beëindigde hij zijn leven in de revolutionaire beweging:

‘Maintenant je me trouve prèsque 5 ans sous traitement médical, traitement qui dure toujours. Le moment est venu pour en tirer les conclusions nécessaires, c.à.d. [c’est-à-dire] je me retire du mouvement. C’est un déciision difficile, surtout parce-que j’ai été un militant actif pour plus de 30 ans, avec tout dévouement, et je vous remercie de la confiance que vous m’avez toujours montré. Cette déciision n’a pas une base ideologique, et je vous envoie les meilleurs vœux pour le succes de votre travail.’¹⁸⁷

Ruim dertig jaar had Sal Santens leven geheel in dienst gestaan van het trotskisme en de revolutionaire partij. Zijn breuk met de trotskistische beweging moet niet worden verstaan als een breuk met het trotskisme. Het was vooral het naargeestige marxistisch-leninistische milieu dat hij uiteindelijk niet langer kon verdragen. Santen bleek, zoals de journaliste Elsbeth Etty het verwoordde, ‘te zacht, te

¹⁸³ Ibidem, 398, 402; Sal Santen aan Michel Raptis 20-9-1962, IISG, Archief Sal Santen, map 55.

¹⁸⁴ Santen, *Poste-restante rood*, 405. Getuige een brief van Santens toenmalige schoonzoon, de latere Amsterdamse PSP-wethouder Huib Riethof, die Raptis in de volgende zomer in Algerije bezocht, stoorde Raptis zich erg aan Santens gevoeligheden: ‘Hij zei dat hij vond dat jij altijd te veel waarde hechtte aan zijn reacties en te veel piekerde over een kleine zinswending of gelaatsuitdrukking’. Huib Riethof aan Sal Santen 22-6-1963, IISG, Archief Sal Santen, map 13.

¹⁸⁵ Santen, *Poste-restante rood*, 413-416; Santen, *Schimmenspiel*, 24-25. Zie ook Sal Santen aan het PB [Nederland] 2-7-1963, IISG, Archief Sal Santen, map 14.

¹⁸⁶ Frank, *The Fourth International*, 111-112.

¹⁸⁷ Sal Santen aan Secretariat International de la Tendance Marxiste Révolutionnaire 22-11-1967, IISG, Archief Sal Santen, map 14.

emotioneel en te menselijk' voor een revolutionair.¹⁸⁸ In de periode na 1962 waarin hij afstand nam van de beweging, ontstond daarenboven voorzichtig het besef dat alle inzet tevergeefs was geweest. Zijn politieke strijd was sinds de Tweede Wereldoorlog een daad van wraak en verzet. Een middel om zijn emotionele problemen, die hem bleven achtervolgen, te ontvluchten.¹⁸⁹ Maar wat stond er tegenover de vele verplichtingen en ontberingen? De kleine trotskistische beweging, die alsmat verder ver-scheurd raakte door dogmatisme en sektarisme, had geen enkele van haar beloften kunnen waarmaken. Moest Santen voor deze Vierde Internationale zijn gezondheid en huwelijk riskeren? Na een half leven voor een onbereikbaar ideaal te hebben geleefd maakte Sal Santen in 1967 daarom een keuze voor zichzelf, voor zijn huwelijk en voor zijn gezin.

¹⁸⁸ Elsbeth Ety, 'Sal Santen (1914-1998). Zachtmoedig trotskist' in: *NRC* 27-07-1998.

¹⁸⁹ Santen, *Poste-restante rood*, 416; Santen, *Schimmenspel*, 34; Gerard de Bruijn, 'Sal Santen; "Ik was een motor die liep op pijn"' in: *De Nieuwe Linie* 31 (1976) 41 (6 oktober) 3; Cornelissen, 'Sal Santen', 14.

Slotbeschouwing

De anticlimax in de documentaire *Sal Santen rebel* is karakteristiek voor Santens breuk met de revolutionaire beweging. Michel Raptis wordt aan het einde van de film gevraagd of hij Santen beschouwt als een oude vriend. Na een korte aarzeling is zijn reactie ontkennend. In zijn toelichting vertelt Raptis dat hij geen vrienden buiten de trotskistische beweging erkent en dat hij niet weet welke politieke oriëntatie Santen nu volgt. Dit antwoord verbeeldt het vreemdsoortige wereldje waarin de revolutionaire socialisten leefden. De leefwereld van Raptis en zijn geestverwanten was volslagen zwart-wit; zij bestond louter uit politieke tegenstanders en uit totaal gelijkgezinden. Sal Santen heeft zich deze mentaliteit nooit helemaal eigen weten te maken. Zelfs 15 jaar na zijn afscheid van de beweging voelde hij zich gekrenkt door Raptis' twijfel aan zijn politieke oriëntatie en door diens gebrek aan warmte. Santen was van karakter naast gedreven ook gevoelig, onzeker, onderdanig en trots. Deze combinatie van eigenschappen maakte hem te emotioneel, te menselijk voor een revolutionair.

Uit de reactie van Raptis blijkt het buitengewone dogmatisme van de trotskisten. Onwrikbaar bleven zij de politieke lijn volgen die zij 'zuiver' achtten. Zij klampten zich vast aan Trotski's droom dat zijn discipelen op een dag de arbeidersmassa's naar de wereldrevolutie zouden leiden. De tragiek van het trotskisme is dat juist dit verbeterde dogmatisme een grotere toeloop van leden in de weg stond en de beweging veroordeelde tot een bestaan in de marges van de politiek. In deze radicale kringen betekende politiek bedrijven niet het aanvaarden van bestuursverantwoordelijkheid, maar het elkaar om de oren slaan met citaten van de revolutionairen Marx, Lenin en Trotski. Dit gebeurde evenwel met een ernst die vele malen groter is dan men ooit op een partijbijeenkomst van sociaal- of christendemocraten zal aantreffen. Politiek en persoonlijke zaken werden binnen marxistisch-leninistische organisaties niet gescheiden. Als gevolg hiervan koesterden de trotskisten niet enkel irrealistische verwachtingen ten aanzien van de toekomst, maar ook ten opzichte van elkaar.

Marxisten-leninisten raakten verstrikt in een web van verplichtingen. Het idee van de 'wetenschappelijke' onvermijdelijkheid van de wereldrevolutie en van de zuiverheid van het eigen program gaf hen het gevoel te werken aan een grootse missie. Partijleden stelden hoge eisen aan elkaar, hetgeen bij de trotskisten nog werd versterkt door de zwakte van hun organisaties en de voor hen karakteristieke ideologische scherpslijperij. Van mensen die niet voor deze taken waren opgewassen werd moeiteloos afscheid genomen en zij werden vervolgens in het kamp van de politieke tegenstanders geplaatst. Dit was iets wat vele marxisten-leninisten trachtten te voorkomen. Hun individualiteit was volledig in dienst komen te staan van de revolutie en de partij. Mislukken als revolutionair was voor velen bijgevolg gelijk aan het falen als mens. Evenals Sal Santen waren vele communisten daarom bereid tot een buitengewone inzet, gehoorzaamheid en offeringsgezindheid.

Decennialang had Santen aan de revolutionaire beweging een complete baan naast zijn werk als stenograaf. Op werkdagen stopte hij veel tijd in de brievenwisseling die hij met trotskisten wereldwijd voerde en in het bijwonen van vergaderingen in Amsterdamse huiskamers en achterafzaaltjes. In weekenden reisde hij daarnaast veelvuldig naar bijeenkomsten in Frankrijk of Duitsland. Toch waren zijn inspanningen nooit voldoende. De revolutionaire strijd verlangde dat hij op ieder moment klaar stond om zonder zeuren zijn gezin en werk te verlaten. Zonder goede afspraken te hebben gemaakt reisde hij daarom in 1953 naar Zuid-Amerika en stond hij in 1962 op het punt om naar Algerije te emigreren. Vol overtuiging nam hij bovendien de risico's die in 1960 tot 15 maanden gevangenisstraf leidden. De trotskistische beweging sprak nooit een woord van waardering uit voor Santens plichtsbesef en inzet. Wat dreef Sal Santen?

Aanvankelijk zocht Santen in zijn politieke strijd een antwoord op zijn onzekerheid. Als achttienjarige had hij de kennismaking met Trotski's doordachte en consistente analyses en profetieën als een openbaring ervaren. De ferme taal van de Russische revolutionair bood houvast. Vastigheid boden ook de 'sterke mannen' aan wie Santen zichzelf ondergeschikt maakte. Zowel zijn schoonvader Henk Sneevliet als Michel Raptis waren autoritaire en bezielende persoonlijkheden. Santens onzekerheid lag in zijn karakter besloten, maar was versterkt gedurende zijn jeugd. Hij groeide op in een arme familie die afstand had genomen van het joodse geloof en die zich uitsprak voor assimilatie met niet-joden. Toch stuitten zij keer op keer op de grenzen die de niet-joodse meerderheid door middel van discriminatie en antisemitisme stelde aan de integratie van de joodse minderheid. Onzeker was ook het opgroeien in de jaren dertig, een decennium van crisis en toenemende oorlogsdreiging. Santen behoorde tot een generatie van gepolitiseerde, jonge socialisten die ontevreden toekeek hoe de sociaaldemocratie wanhopig maar vruchteloos naar een antwoord zocht op de massawerkloosheid en de opkomst van het fascisme. Een klein deel van hen, waaronder Santen, wendde zich daarop van de sociaaldemocratie af.

Als gevolg van de traumatische ervaringen die hij gedurende de Tweede Wereldoorlog beleefde, kwam Santens politieke strijd na 1945 in het teken te staan van verzet en wraakneming. In het nationaalsocialisme had hij de meest ontaarde vorm van het kapitalisme herkend en het leed dat hij had geleden als gevolg van de moord op zijn ouders, broer, schoonvader en overige familie was de benzine waarop hij liep. Maar het doel en de middelen van Santens politieke strijd waren irreëel. De kleine trotskistische beweging, die alsmaar verder verscheurd raakte door dogmatisme en sektarisme, kon geen enkele van haar beloften waarmaken. Naargelang de wereld in hoog tempo veranderde, klampten de trotskisten zich steeds halsstarriger vast aan een inmiddels verouderde theorie. Uiteindelijk stortte Santen in 1962 geestelijk en lichamelijk in. Hij kon niet meer aan de hoge verwachtingen van anderen en van zichzelf voldoen. Ook kon hij de naargeestige omgangsvormen binnen extreemlinkse kringen niet langer verdragen. Na een half leven voor een onbereikbaar ideaal te hebben geleefd nam Sal Santen daarom afscheid van de trotskistische beweging.

Lijst met afkortingen

AJC	Arbeiders Jeugd Centrale
BvC	Bond van Communisten
BVD	Binnenlandse Veiligheidsdienst
CPH	Communistische Partij van Holland
CPN	Communistische Partij van Nederland
CRM	Comité van Revolutionaire Marxisten
EVC	Eenheidsvakcentrale
FLN	Front de Libération Nationale
GAA	Gemeentearchief Amsterdam
GBL	Groep Bolsjewiki-Leninisten
hbs	hogere burgerschool
IEC	Internationaal Executief Comité
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
IKB	Internationale Kommunistenbond
IKL	Internationale Kommunistische Liga
IS	Internationaal Secretariaat
Komintern	Communistische Internationale
KVP	Katholieke Volkspartij
LJG	Leninistische Jeugd Garde
MLL-Front	Marx-Lenin-Luxemburgfront
mulo	meer uitgebreid lager onderwijs
NAS	Nationaal Arbeidssecretariaat

NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NVV	Nederlands Verbond van Vakverenigingen
OSP	Onafhankelijke Socialistische Partij
PB	Politiek Bureau
POUM	Partido Obrero de Unificación Marxista
PSP	Pacifistisch Socialistische Partij
PvdA	Partij van de Arbeid
RCP	Revolutionair Communistische Partij
RJB	Revolutionaire Jeugd Bond
RSAP	Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij
RSJV	Revolutionair Socialistisch Jeugdverbond
RSP	Revolutionair Socialistische Partij
SAP	Socialistische Arbeiderspartij
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SDC	Sociaal-Democratisch Centrum
SJV	Socialistisch Jeugd Verbond

Geraadpleegde bronnen

Archieven

IISG, Amsterdam
Archief Sal Santen

Gemeentearchief Amsterdam
Bevolkingsregister

Gebruikte periodieken

De enige weg. Orgaan der Groep Bolsjewiki-leninisten
De Internationale. Nederlands orgaan van de 4e Internationale
De jonge leninist: kaderorgaan van de Leninistische Jeugd Garde
De nieuwe fakkel: orgaan van de Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij
De rode oktober. Uitgave van het Comité van Revolutionnaire Marxisten (C.R.M.)
De Tribune. Weekblad van de Revolutionnair-Communistische Partij. Nederlandse sectie van de
Vierde Internationale
Fourth International. English language edition of the theoretical organ of the International Executive
Committee of the Fourth International
Garde nieuws. Weekbericht van de Leninistische Jeugd Garde. Afd. Amsterdam
Het Vrije Volk
Rode Jeugd. Orgaan van het Revolutionair-Socialisties Jeugd Verbond
The Internationalist. Information Bulletin of the Secretariat of the Fourth International

Gedrukte bronnen

Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal 1960-1961
Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1960-1961

Elektronische bronnen

Biografische Woordenboek van Nederland (www.inghist.nl)
Centrale Inlichtingendienst (www.inghist.nl)

Repertorium kleine politieke partijen 1918-1967 (www.inghist.nl)

Film

Berg, Rudolf van den, *Sal Santen rebel* (1982)

Boeken en artikelen

Alexander, Robert J., *Trotskyism in Latin America* (Stanford 1973)

Alexander, Robert J., *International Trotskyism 1927-1985. A documented analysis of the movement* (Durham-London 1991)

Blom, J.C.H., R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam 1995)

Bos, Dennis, *Vele woningen, maar nergens een thuis. Barend Luteraan (1878-1970)* (Amsterdam 1996)

Bot, Wim, *Tegen Fascisme, Kapitalisme en Oorlog. Het Marx-Lenin-Lumburg-front, juli 1940 - april 1942* (Amsterdam 1983)

Bot, Wim, *Generaals zonder troepen. Het Comité van Revolutionaire Marxisten, zomer 1942 - mei 1945* (Amsterdam 1985)

Bruijn, Gerard de, 'Sal Santen; "Ik was een motor die liep op pijn"' in: *De Nieuwe Linie* 31 (1976) 41 (6 oktober) 3

Coomans, Paul, Truike de Jonge en Erik Nijhof, *De eenheidsvakcentrale (EVC) 1943-1948* (Groningen 1976)

Cornelissen, Igor, 'PALVU. "En daar stonden ze te vergelijken hoe grijs hun haren waren geworden"' in: *Vrij Nederland* 40 (1979) 44 (3 november) 7-8

Cornelissen, Igor, 'Sal Santen: "Ik ben geen vijand van de beweging, ik ben schrijver geworden"' in: *Vrij Nederland* 43 (1982) 41 (16 oktober) 7, 14

Cornelissen, Igor, *Van Zwolle tot Brest-Litovsk. Onstuimige herinneringen* (Amsterdam 1983)

Cornelissen, Igor, *Alleen tegen de wereld. Joop Zwart, de geheimzinnigste man van Nederland* (Amsterdam 2003)

Cort, Bart de, *De Groep Gerretsen. Kroniek van een verzetsgroep 1940-1945* (Den Haag 1998)

Drenth, Peter, en Karel ten Haaf, *In de geest van oktober: het verhaal van Peter Drenth* (Groningen 1999)

Duverger, Maurice, *Les partis politiques* (10^e druk; Z.P. 1976)

- Eekman, Menno en Herman Pietersson, *Linkssocialisme tussen de wereldoorlogen. Twee studies* (Amsterdam 1987)
- Engelen, D., *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* ('s-Gravenhage 1995)
- Etty, Elsbeth, 'Sal Santen (1914-1998). Zachtmoedig trotskist' in: *NRC* 27-07-1998
- Fontein, Jan, *Broeders in bedrog. De biograaf en zijn held* (Amsterdam 1997)
- Frank, Pierre, *The Fourth International. The Long March of the Trotskyists* (herz. ed.; London 1979)
- Gortzak, Henk, *Hoop zonder illusies. Memoires van een communist* (Amsterdam 1985)
- Haaf, Karel ten (red), *De trotskistenangst van de BVD. Over functie en werking van een geheime dienst in de burgerlijke samenleving. Documentaire* (Amsterdam 2001)
- Harmsen, G., *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940* (Assen 1961)
- Hobsbawn, Eric, *Een eeuw van uitersten: de twintigste eeuw 1914-1991* (4^e druk; Utrecht 2000; oorspronkelijk *Age of extremes: The short twentieth century, 1914-1991* (London 1995))
- Hulst, H. van, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het Roode Vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1880 tot 1940* (2^e druk; 's-Gravenhage 1969)
- Jacklin, M.F., *De Vierde Internationale in de Nederlandse sociaal-democratie. De Revolutionair Communistische Partij (RCP), Nederlandse afdeling van de Vierde Internationale, van 1952-1957* (Doctoraalscriptie Geschiedenis UVA, Amsterdam 1984)
- Jansen van Galen, John, 'Forens van de wereldrevolutie. Het verbijsterende bestaan van Sal Santen' in: *Haagse Post* 61 (1974) 42 (19 oktober) 32-37
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IV* ('s-Gravenhage 1972)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog V* ('s-Gravenhage 1974)
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VI* ('s-Gravenhage 1975)
- Keurentjes, Ruud, *Sal Santen. Van revolutionair tot schrijver* (Doctoraalscriptie Geschiedenis, KU Nijmegen 1981)
- Knegtmans, Peter Jan, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939* (Amsterdam 1989)
- Leydesdorff, Selma, *Wij hebben als mens geleefd. Het Joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam 1987)

Pablo, Michel, en Fritjof Tichelman, *Geschiedenis van de Vierde Internationale* (Z.P. Z.J. [1974])
Perthus, Max, *Henk Sneevliet. Revolutionair-socialist in Europa en Azië* (Nijmegen 1976)

Reinalda, Bob, *Onze strijd. De vakorganisatie van handels- en kantoorbedienden in Nederland 1859-1942* (Nijmegen 1981)

Romein, Jan, *De biografie. Een inleiding* (Amsterdam 1946)

Rooy, P. de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding 1917-1940. Landelijk en Amsterdams beleid* (Amsterdam 1979)

Rooy, P. de (red.), *De Rode Droom: een eeuw sociaal-democratie in Nederland. Een essay en een beeldverhaal* (Nijmegen 1995)

Sabine, G.H., en T.L. Thorson, *A History of Political Theory* (Hinsdale 1973)

Santen, Sal, *Deze vijandige wereld. Schetsen* (Amsterdam 1972)

Santen, Sal, *Stormvogels. Roman* (Amsterdam 1976)

Santen, Sal, *De kortste weg: verhalen* (Amsterdam 1979)

Santen, Sal, *Jullie is jodenvolk* (2^e druk; Amsterdam 1980)

Santen, Sal, *Schimmenspel. Filmdagboek* (Amsterdam 1982)

Santen, Sal, *Saartje gebakken botje* (Haarlem 1983)

Santen, Sal, *Poste-restante rood: een politieke trilogie* (Amsterdam 1986)

Santen, Sal, *Heden kijkdag: roman* (Amsterdam 1987)

Santen, Sal, *Kinderdief: roman* (Amsterdam 1988)

Santen, Sal, *De B van bemazzel. Roman* (Amsterdam 1989)

Santen, Sal, *Een slecht geweten. Verhalen* (Amsterdam 1990)

Santen, Sal, *Dapper zijn omdat het goed is. Brieven uit de cel* (Amsterdam 1993)

Santen, Sal, *De nalatenschap van Henk Sneevliet* (Amsterdam 1995)

Smeets, Henk, en Dick de Winter (red), *Wij moesten door... Uitgave van het Sneevliet Herdenkingscomité* (Ridderkerk 2001)

Talbott, John, *The war without a name. France in Algeria, 1954-1962* (New York 1980)

Tichelman, Fritjof, *Henk Sneevliet 1888-1942. Een politieke biografie* (Amsterdam 1974)

Tijn, Th. van, 'Koude oorlog in de PvdA. Het sociaal-democratisch centrum 1955-1959' in: B.W. Schaper, *Het verbleekte ideaal. De linkse kritiek op de sociaal-democratie in Nederland* (Amsterdam 1982) 69-77

Trotsky, Leo, *De permanente of de verraden revolutie. Een keuze uit het werk van Leo Trotsky, samengesteld door Ernest Mandel* (Amsterdam 1971)

- Velde, H. te, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis', *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* 106-123
- Voerman, Gerrit, *De meridiaan van Moskou. De CPN en de Communistische Internationale 1919-1930* (Amsterdam-Antwerpen 2001)
- Volkogonov, Dmitri, *Trotsky. The Eternal Revolutionary* (London 1996)
- Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003)
- Winkel, Lydia E., *De ondergrondse pers 1940-1945* (3^e druk; Z.P. 1989)